

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra slovanských jazyků a literatur

Diplomová práce

Lingvoliterární analýza staročeské skladby Tristram a Izalda

Vypracovala: Bc. Daniela Mušínská
Vedoucí práce: PhDr. Štěpán Balík, Ph.D.

České Budějovice 2018

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Štěpánu Balíkovi, Ph.D., za cenné rady, za jeho ochotu, vstřícnost a především za vzácný lidský přístup.

Dále bych chtěla poděkovat svému manželovi, který při mně stojí po celou dlouhou dobu studia a podporuje mě duševně i materiálně. Mé díky také patří naší malé dceři Klárce za to, že je moc hodná a zvládla bez újmy můj studijní zápal. Také děkuji svým rodičům a prarodičům, bez jejichž podpory bych nedokázala skloubit dohromady svou rodinu, studium i tuto diplomovou práci.

Děkuji

Prohlašuji, že jsem svoji diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Táboře dne 10. 12. 2018

.....

Anotace

Diplomová práce se zabývá analýzou staročeské skladby Tristram a Izalda. Podkladem pro tuto analýzu je text Strahovského rukopisu datovaného do roku 1449 v edičním zpracování Zdeňky Tiché. Práce obsahuje stručný popis historie a původu díla jak v evropském, tak především českém literárním kontextu. Její hlavní náplní je jazyková analýza vybraných jevů. Zaměřuje se na fonologický a morfologický vývoj většiny gramatických kategorií u jmen a sloves v češtině. U jmen se soustředí především na deklinační paradigma, konkrétně na pádový systém a životnost u mužského rodu. U sloves je brán hlavní zřetel na analýzu jednotlivých slovesných časů s důrazem na jednoduché minulé časy. Práce obsahuje především analýzu aoristu a imperfekta se zaměřením na vidovou příslušnost sloves, od kterých jsou tyto časy tvořeny. Část práce je věnována složenému minulému času, préteritu a antepreteritu. U jednotlivých slovesných forem je kladen důraz na nt-ová a s-ová participia, na systém jejich sufixu a také na souvislost s kategorií slovesného vidu. Práce obsahuje mnoho konkrétních příkladů z textu a také podrobné statistické údaje, týkající se frekvence výskytu vybraných jevů.

Abstract

This diploma thesis deals with an analysis of Old Czech poem *Tristram and Izalda*. The source of the analysed text is the Strahov manuscript dated to 1449, in edition by Zdeňka Tichá. The thesis includes a brief description of the history and origin of the analysed piece in both European and especially Czech literary context. The main focus of this text is the linguistic analysis of selected language phenomena. That comprises of phonological and morphological evolution of most grammar categories of nouns, adjectives and verbs in Czech language. With nouns and adjectives, the thesis focuses on the declination paradigm, specifically on the system of grammatical cases and the animacy of the masculine gender. With verbs, the attention is given to the analysis of the tenses, with emphasis on the simple past tenses. First and foremost, the thesis focuses on the analysis of the aorist and imperfect tense with emphasis on verbal aspect affiliation, from which these tenses are often created. A part of the work is dedicated to the preterite, the compound past tense. Where individual verbal forms are analysed, the main focus is given to the nt- and s- participles, their suffix system and also the connection to the category of verbal aspect. Many distinct examples from the analysed text are provided throughout the thesis, as well as detailed statistic data on the occurrence frequency of selected phenomena.

Obsah

1 Úvod	8
2 Metodologická kapitola	10
3 Přepis Strahovského rukopisu	14
3.1 Transliterace	15
4 Teoretická část	18
4.1 Literární stránka	18
4.1.1 Literární kontext	18
4.1.2 Původ	18
4.1.3 Historie české verze	18
4.1.4 Děj	20
4.1.5 Edice	21
4.2 Český jazyk v období 15. století v proměně	22
4.3 Fonologická stránka	23
4.4 Morfologická stránka	26
4.4.1 Mluvnické kategorie substantivní	26
4.4.2 Mluvnické kategorie sloves	28
4.4.3 Jednotlivé slovesné formy	35
5 Teze	37
5.1 Fonologická stránka	37
5.2 Morfologická stránka	37
5.2.1 Jmenné kategorie	37
5.2.2 Slovesné kategorie	38
6 Praktická část	39
6.1 Fonologická stránka	39
6.2 Morfologická část	50
6.2.1 Jmenné kategorie	50
6.2.2 Slovesné kategorie	52
7 Závěr	74
8 Zdroje	80
9 Seznam obrázků a tabulek	84

Použité zkratky

AV	Akademie věd
ČR	Česká republika
č.	číslo
ESSČ	Elektronický slovník staré češtiny
MSS	Malý staročeský slovník
např.	například
NES	Nový encyklopedický slovník
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
StčS	Staročeský slovník
str.	strana
ŠimekSlov	Slovníček staré češtiny (autor F. Šimek)
tj.	to je
tzn.	to znamená

1 Úvod

Prvotním impulsem pro výběr tématu *Lingvoliterární analýzy staročeské skladby Tristram a Izalda* byl seminář starší české literatury, v němž jsem tuto skladbu měla analyzovat. Při prvním čtení jsem často nedokázala porozumět středověké češtině a kvůli tomu mi napoprvé unikl i smysl děje. V textu se vyskytovalo velké množství jazykových jevů jako např. jednoduché minulé časy, mnoho přechodníkových konstrukcí, nezvyklý slovosled, či dnes již zaniklá slovní zásoba. Po víceterém přečtení mě středověký jazyk pohltil a chtěla jsem mu porozumět hlouběji. Z tohoto důvodu jsem si jeho zevrubnou analýzu vybrala pro téma své diplomové práce. Staročeská skladba *Tristram a Izalda* je velmi rozsáhlá, proto poskytuje mnoho materiálu pro analýzu středověké češtiny.

Staročeská skladba *Tristram a Izalda* je jedním z nejrozsáhlejších českých středověkých skladeb tohoto typu. Přestože obsahuje přes 9000 veršů, bývá literárními historiky často opomíjena pro její nízkou literární kvalitu. Rozhodli jsme se proto této skladbě věnovat větší pozornost alespoň prostřednictvím této práce. Zaměříme se jak na stránku literární, tak především na stránku jazykovou, v níž budeme analyzovat stav staré češtiny.

Na začátku práce představíme originál Strahovského rukopisu, z něhož byla vytvořena edice, se kterou budeme pracovat. Na příkladu úvodní stránky staročeské skladby představíme vzhled rukopisu, a tedy i dobové písařské umění. Na transliterovaném úryvku tohoto rukopisu ukážeme stav pravopisu.

Metodologická kapitola obsahuje stručný přehled historické i jazykové literatury, která nám poskytla informace pro teoretickou část práce. Popisujeme v ní, kterými jevy se budeme zabývat při jazykové analýze, a celkově zde nastiňujeme obsah práce.

Teoretická kapitola obsahuje tři části, literární, jazykovou a část popisující český jazyk v souvislosti se stavem společnosti. Za důležitou postavu, která se zabývala teorií jazyka, pokládáme Mistra Jana Husa a jeho inovativní jazykovědnou práci, o níž se také v práci zmíníme. Budeme hledat souvislosti mezi možným vlivem jeho reformátorského díla a stavem češtiny poloviny 15. století. Jestli se tento vliv projeví na staročeské skladbě *Tristram a Izalda* budeme zjišťovat v průběhu analýzy textu v praktické části této práce.

Kapitola, která propojuje teoretickou a praktickou část, ponese název *Teze*. V ní vyslovíme určité předpoklady, které nám vyplynou z teoretické části. Potvrzovat, či vyvracet tyto teze budeme až v závěru diplomové práce.

V praktické části práce budeme prezentovat stav jazyka této památky na konkrétních příkladech z textu. Tato kapitola bude rozdělena do dvou základních částí. V první části se budeme zabývat fonologickým vývojem, v druhé části vývojem morfologickým, který budeme dále zjednodušeně dělit na část popisující vývoj deklinačních kategorií jmenných a část zaměřenou na slovesný konjugační systém. Cílem diplomové práce je analýza stavu češtiny ve staročeské skladbě, a to hlavně slovesných tvarů minulých a přechodníkových. Zjištěné informace budeme sumarizovat a budeme vytvářet statistiky jednotlivých jevů, čímž dospějeme k jednoznačným závěrům, které přesně poukáží na podobu jazyka a jeho případný vývoj.

Vzhledem k tomu, že víme o existenci nedochovaného rukopisu z poslední třetiny 14. století, pokusíme se zjistit, jestli zkoumaný Strahovský rukopis z roku 1449 je pouhým opisem první verze, či je jeho aktualizací za použití novějších jazykových jevů. Pokud se nám podaří přesněji datovat určitá vývojová stádia vyskytujících se jazykových jevů, zjistíme, ze kterého období přesně skladba pochází.

2 Metodologická kapitola

Následující diplomová práce se skládá se dvou základních částí, teoretické a praktické. V teoretické části jsme se zaměřili nejprve na historii a vznik staročeské skladby Tristram a Izalda. Následuje krátké shrnutí děje. Dále jsme se rozhodli začlenit kapitolu *Český jazyk v období 15. století v proměně*, v níž se zmiňujeme o novém postavení češtiny ve společnosti a o reformě jazyka, za kterou stojí s největší pravděpodobností postava Jana Husa, jehož jazykové dílo *De Orthographia Bohemica* se datuje přibližně rokem 1410, tzn. téměř 40 let před vznikem zkoumaného rukopisu. Je tedy možné, že se jeho vliv projeví i ve staročeské skladbě.

Jednou z nejdůležitějších částí této práce je teoretické shrnutí poznatků z oblasti vývoje českého jazyka. Zaměřujeme se především na vývoj hláskového systému od počátku 15. století přibližně do jeho poloviny. Pro úplnost někdy uvádíme i změny, které proběhly ještě před tímto obdobím, abychom zachytili možné archaičtější rysy skladby. Z oblasti morfologie se soustředíme jen na některé důležité kategorie, které jsou pro naše záměry důležité. U substantiv mezi ně zařazujeme především duálové formy v kategorii čísla a životnost, která úzce souvisí s pádovým systémem. U sloves se zaměřujeme opět na dvojné číslo a tvary všech minulých časů. S minulými časy jsme zároveň zkoumali i kategorii vidu. Co se týče jednotlivých slovesných forem, jsou v našem zájmu především participia nt-ová a s-ová, jinými slovy přechodníky.

Jako výchozí text jsme využili edici od Zdeňky Tiché *Tristram a Izalda* (Tichá, 1980), která byla vydaná roku 1980 v nakladatelství Mladá fronta. Tato edice vznikla z původního Strahovského rukopisu z roku 1449. Zdeňka Tichá si tento rukopis vybrala i přes některé jeho nedostatky, o kterých se zmiňuje v ediční poznámce. (Tichá, 1980, str. 104) Zmiňuje se též o existenci druhého rukopisu z roku 1483, tzv. Stockholmského, ale již neuvádí rozdíly mezi nimi, ani se nezmiňuje o jeho kvalitách. Edice Zdeňky Tiché byla vydána jako dílo do jisté míry popularizační, proto neobsahuje kritický aparát typický pro přísně vědecké publikace. Zdeňka Tichá do jisté míry upravuje rozkolísaný pravopis, který by mohl bránit porozumění textu. Tuto edici pro naši práci použijeme kvůli její úplnosti, přehlednosti a podle autorky i správnosti. Starší ucelená edice od Václava Hanky z roku 1820 není pro naše účely vhodná, protože je psaná obrozeneckým

pravopisem a v dostupném výtisku je tištěná švabachem. Naším úkolem ale není hodnotit kvality rukopisů a edic. Výše zmiňovaný výchozí text bude hlavně sloužit jako ukázka stavu staré češtiny v období vzniku originálu a uváděného přepisu, s kritickým přihlédnutím k možným provedeným drobným úpravám editorky. Vzhledem k tomu, že první rukopis Tristrama a Izaldy z poslední třetiny 14. století se nedochoval, nemůžeme jeho text přímo porovnat se Strahovským rukopisem z roku 1449, s jehož edicí pracujeme. Nejsme si proto jisti, jestli autor Strahovského rukopisu původní dílo mechanicky opsal a ponechal tedy starší verze většiny jazykových jevů, nebo pracoval s jazykem období poloviny 15. století, ve kterém probíhalo mnoho fonologických a morfologických změn, a také se ustalovaly některé gramatické kategorie (např. slovesný vid). Vzhledem k tomu, že použitý text pro analýzu je edicí rukopisu z roku 1449, budeme se zabývat jazykem tohoto období, nikoli jazykem třetí třetiny 14. století, ze kterého zřejmě pochází původní rukopis.

Historické informace o staročeské skladbě Tristram a Izalda jsou v běžných literárně historických publikacích velmi strohé. V našem výběru ale existují dvě knihy, které se zabývají historií Tristrama trochu šířeji. První z nich je *Cesta starší české literatury* (Tichá, 1984) od autorky Zdeňky Tiché z roku 1984. Autorka vidí toto dílo jako jeden z vrcholů česky psané literatury období poloviny 15. století a vyzdvihuje ho nad ostatní. Text obsažen v této knize je téměř totožný s předmluvou výše zmíněné edice. V opozici stojí kniha kolektivu autorů v čele s Josefem Hrabákem, jenž má na skladbu Tristram a Izalda zcela opačný názor. Jedná se o *Dějiny české literatury: starší česká literatura* (Hrabák, 1959). Popisuje Tristrama jako skladbu druhořadých básníků bez větších uměleckých ambicí. Tito dva autoři spolu polemizují. Rozsoudit tento spor není náplní této práce, proto zmiňujeme oba rozdílné pohledy. V ostatních zdrojích nacházíme pouze informace shodující se s těmi, které jsou uvedené ve výše zmíněných publikacích.

V této diplomové práci se zaměříme především na historický vývoj českého jazyka, proto byla nejdůležitější práce s jazykovědnými publikacemi. Používali jsme především *Historickou mluvnici češtiny* (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986) Arnošta Lamprechta, Dušana Šlosara a Jaroslava Bauera, z níž jsme čerpali informace o morfologii. Dále *Dějiny českého jazyka* (Komárek, 2012) Miroslava Komárka, v nichž je nejlépe zmapována oblast fonologického vývoje. Miroslav Komárek je autorem i další mluvnické publikace *Historická mluvnice česká I Hláskosloví*, která detailně mapuje fonologický vývoj českého jazyka. (Komárek, 1969) Ze stejné ediční řady pochází

Historická mluvnice česká 2 Tvarosloví 1 skloňování Václava Vážného, z níž jsme získávali informace o vývoji české deklinace. (Vážný, 1970) Nejnovější publikaci *Historickou mluvnici češtiny I* (Kosek, 2014) od Pavla Koska jsme používali v elektronické podobě tak, jak je k dispozici na internetových stránkách Masarykovy univerzity. Vzhledem k tomu, že pro tuto práci využíváme stránkování z elektronické verze, v níž se liší stránkování oproti knize v podobě tištěné, může docházet k nesrovnalostem v odkazech. Koskova kniha obsahuje pouze vývoj morfologický. Jeho zpracování je přehledné a schématické. Oproti ostatním mluvnicím se více zaměřuje na přesnější dataci morfologického vývoje. Jako poslední jsme používali *Vývoj českého jazyka a dialektologie* (Cuřín, 1964) Františka Cuřína. Tato kniha je z pohledu fonologického a morfologického vývoje velmi stručná a pro naše účely nedostačující, proto jsme později od jejího používání upustili.

Teoretická část obsahuje, kromě literárněhistorických poznatků, především informace z oblasti historického vývoje jazyka. Ze všech výše zmiňovaných jazykových publikací jsme vytvořili přehled vývoje fonologické stránky jazyka a všech mluvnických kategorií jak u substantiv, tak u sloves. Z tohoto přehledu nám vykryštovalo, jak vypadala čeština poloviny 15. století. Naším úkolem v teoretické části je stanovit si určité předpoklady, z nichž budeme vycházet při praktické analýze staročeské skladby. Konkrétní teze jsou uvedeny v samostatné kapitole. V praktické části práce předpoklady potvrzujeme nebo vyvracíme na základě konkrétních příkladů z analyzovaného textu.

Ve fonologické části porovnáváme, jestli **hláskoslovné změny** proběhly tak, jak se popisuje v teoretické části. Stejně tak budeme postupovat u jmenných a slovesných gramatických kategorií. V kategorii **pádu** se pokusíme najít některé odchylky od paradigmatu, přestože jsou málo pravděpodobné. U **gramatického čísla** se zaměříme na duál, který by měl v průběhu 15. století ustupovat. Substantiva a verba (pokud jsou ve vztahu subjekt a predikát) mají shodu v rodě a čísle, proto budeme číslo u sloves analyzovat společně se substantivy. Náplní našeho zájmu bude také porovnávání **rodovosti, životnosti a neživotnosti** substantiv ve staré češtině s dnešním paradigmatem. **Kmenový systém a vzory** podstatných jmen nebudou předmětem našeho zájmu, stejně jako analýza **slovesného způsobu**. Slovesným časům ale bude v naší práci náležet největší prostor. U **přítomného času** si budeme všimnout některých zřetelnějších přechodů sloves od méně produktivních tříd k produktivnějším. Budoucí čas přesuneme do pozadí našeho zájmu. Nejhlouběji se v naší analýze budeme zabývat minulými časy. V současné

češtině používáme pouze složený **minulý čas** (préteritum), zatímco v češtině staré existovaly další dva jednoduché časy, aorist a imperfektum, a jeden složený – plusquamperfektum. V této práci se pokusíme zmapovat stav jednoduchých a složených minulých časů. Zaměříme se také na souvislost mezi vznikem **vidovosti** a používáním aoristu a imperfekta. Určování a posuzování stavu slovesných **rodů** ve zkoumaném textu nebude předmětem naší práce. Slovesnými třídami se v této práci nebudeme více zabývat v teoretické rovině, ale budeme je využívat jako pomocnou kategorii pro správnou konjugaci a kontrolu správnosti slovesných tvarů ve zkoumaném textu. Lépe a zřetelněji o výše popisovaných procesech referuje níže přiložená tabulka (Tabulka 2), která nám poslouží jako pomůcka při určování tříd a vzorů. Kromě gramatických kategorií jmenných i slovesných se budeme soustředit i na jednotlivé slovesné tvary (formy). Jedním typem slovesných forem jsou participia, jichž čeština používala šest. *M-ové* participium se dnes vyskytuje pouze v několika pozůstatcích. Participiem *n-ovým*, *t-ovým* a *l-ovým* se blíže zabývat nebudeme. Budeme se ale soustředit na participium *nt-ové* a *s-ové*, jinými slovy přechodník přítomný a přechodník minulý. Přechodníky byly v době 15. století frekventovaným jazykovým jevem, který je ale v dnešní češtině téměř vymizelý. Proto se budeme hlouběji zabývat vlastnostmi přechodníků v analyzovaném textu a budeme jejich reálnou podobu porovnávat s teoretickými poznatky.

3 Přepis Strahovského rukopisu

Na následující stránce se nachází úvodní list originálu Strahovského rukopisu staročeské skladby Tristram a Izalda z roku 1449. Tento obrázek byl poskytnut Strahovskou knihovnou Královské kanonie premonstrátů pro potřeby diplomové práce *Král, rytíř, panoš a jejich ctnosti podle staročeského románu Tristram a Izalda* Jany Kotrbové (Kotrbová, 2008, str. 83)

Pro doklad tehdejšího pravopisu přikládáme transliteraci Strahovského rukopisu. Přepis je rozčleněn přesně podle jeho podoby v originálu včetně některých značek. Často se objevuje červeně značená svislice, která zřejmě naznačuje interpunkci. Ta ale ještě v období poloviny 15. století neměla stejné funkce jako interpunkce dnešní. „Obecně lze říci, že interpunkce zohledňovala dva spolu související faktory: (1) mluvenou realizaci textu (především tedy jeho členění prostřednictvím pauz), (2) syntaktickou stavbu věty a souvětí. První faktor souvisel s hlasitým čtením, tj. s potřebou naznačit čtenáři, jak má text číst nahlas, druhý faktor souvisel se čtením tichým, tj. s potřebou naznačit čtenáři vnitřní organizaci textu [...]“ (NES, 2012–2018, cit. [2. 12. 2018]) Podle jednotlivých grafémových skupin lze říci, že se jedná se o mladší spřežkový pravopis. Můžeme si všimnout několika zvláštních jevů. Jeden z nich se vyskytuje u slovesa *praviti*, u něhož nacházíme nad grafémem *p* vlnovku, která podle kontextu nahrazuje skupinu *ra*. Dále si všimáme háčeků u grafémů *z* ve slovech *rzeczěch* a *komuzě*. Další nápadnou značkou je nejspíše grafém *v* umístěný nad slovem jako index. Vyskytuje se ve slovech *gedno^v* a *bohate^v* nahrazující koncovku *-mu*. V následující tabulce uvádíme jednotlivé spřežky, které se vyskytují v textu.

Grafém	foném	příklady	transkripce
<i>cz</i>	<i>c</i>	<i>czo, chczy</i>	<i>co, chci</i>
<i>cz</i>	<i>č</i>	<i>rzecz</i>	<i>řeč</i>
<i>f</i>	<i>s</i>	<i>flowenſka</i>	<i>slovenska</i>
<i>ff</i>	<i>š</i>	<i>wffychny</i>	<i>všichni</i>
<i>rz</i>	<i>ř</i>	<i>rzecz</i>	<i>řeč</i>
<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>gyzto</i>	<i>jižto</i>
<i>w</i>	<i>v</i>	<i>welmy, walka</i>	<i>Velmi, válka</i>
<i>ye</i>	<i>ie</i>	<i>zemye</i>	<i>země</i>
<i>y</i>	<i>j</i>	<i>yakzto, ya</i>	<i>jakžto, já</i>
<i>g</i>	<i>j</i>	<i>przigede, gest</i>	<i>přijede, jest</i>

Tabulka 1 Spřežkový pravopis

3.1 Transliterace

Srozumyeyte wffych

ny czoya wam p~wity

chczy /tez oradoſty,

yakzto odzaloſty/

gednu rzecz gyzto ge

dwa rowny kdy kto

slychal omuzkych wieczeh oſkutcziech

/y o rzecz~ech/ Yomylowany komuz~pile

ten znamenay/

Geden kral zadavna ſedieſſe wkorwe

/naly a ten mark ſlowieſſe

I ten walku pti gedno~krali wzdwihl bieſſe

/bohate~tomu ſlowenſka zemye ſluſſieſſe

I przigede kral Rywalyn zlohnoys

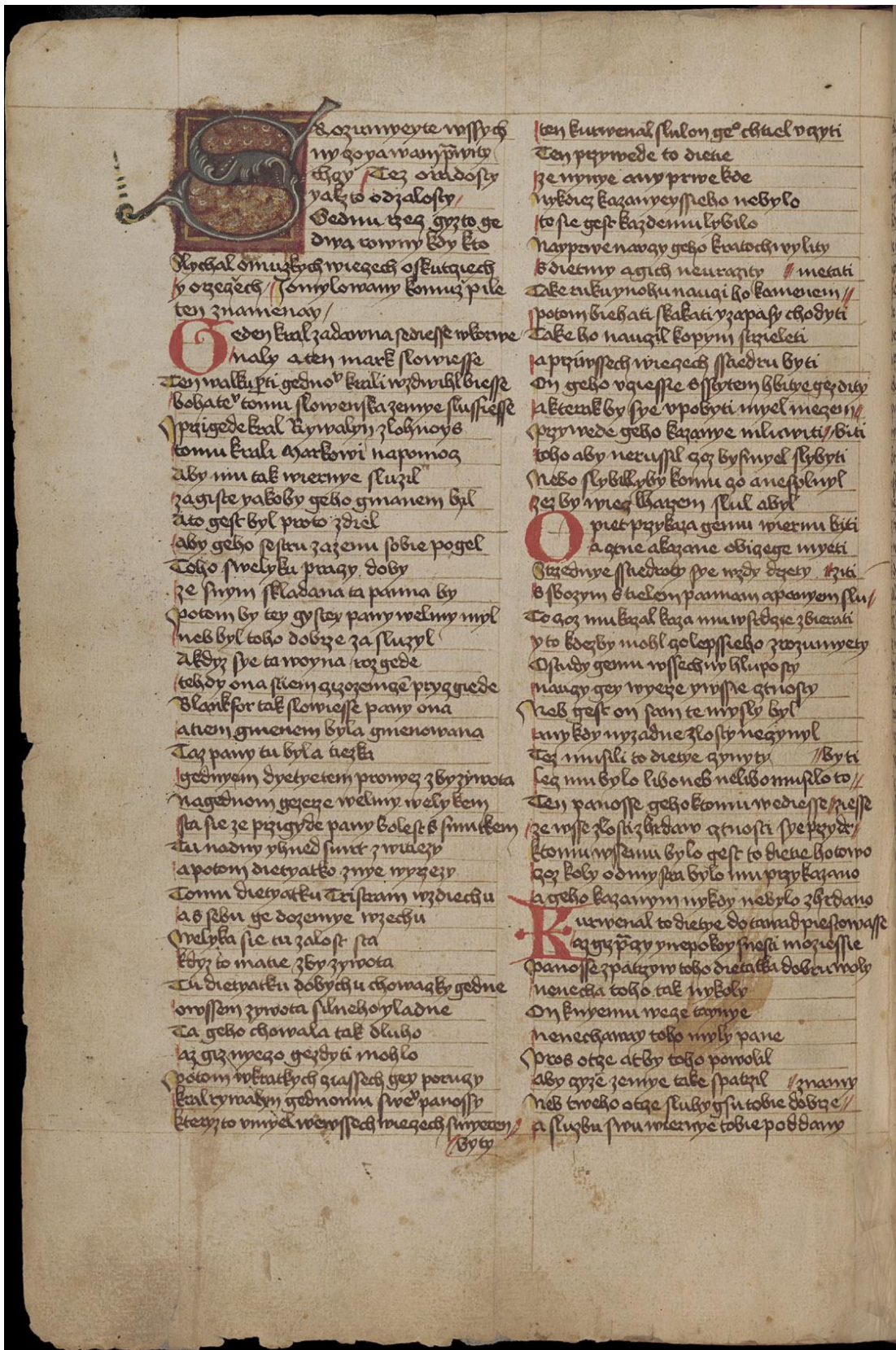
/ tomu krali markowi napomocz
aby mu tak wiernye sluzil

/ zagifte yakoby gehu gmanem byl
a to gest byl proto zdiel

/ aby gehu seftru zazenu jobie pogel
Toho fwelyku praczy doby

/ ze fnym skladata ta panna by
Potom by tey gystey pany welmy myl

/ neb byl toho dobrze zafluzyl

Obrázek 1 Strahovský rukopis 1449, úvodní strana

4 Teoretická část

4.1 Literární stránka

4.1.1 Literární kontext

Skladba Tristram a Izalda je veršovaný středověký rytířský epos. Je to dílo epické s velmi rozsáhlým dějem a mnoha postavami. Kvůli době vzniku a hlavnímu období percepcce je často srovnáváno s Alexandreidou, jiným středověkým rytířským eposem, která je ale, na rozdíl od Tristrama a Izaldy, považována za skladbu vysokého stylu a velké literární hodnoty. Příběh Tristrama a Izaldy je dílo středního nebo nižšího literárního stylu. To je způsobeno látkou a tématem a také jednodušším jazykem, kterým bylo dílo psáno. Podle toho se též uvažuje o tom, že bylo určeno pro širší čtenářskou a posluchačskou veřejnost.

4.1.2 Původ

Pražák základ příběhu o Tristramovi a Izaldě můžeme hledat v keltských legendách, proto se zde můžeme setkat s prvky keltské mytologie, která je doplňována mytologií řeckou. Druhým prapůvodním zdrojem jsou legendy o rytířích Kulatého stolu a Králi Artušovi, které jsou spjaty s Anglií a oblastí Bretaně. Na tyto inspirační zdroje v polovině 12. století navázal francouzský autor Chrétien de Troyes, který je považován za prvního autora příběhu o Tristramovi a Izaldě. (Hrabák, 1959, str. 132) Jeho dílo se ale nedochovalo. Do českého prostředí se skladba dostala prostřednictvím německé literatury, a to zřejmě z předlohy Eilharta von Oberge, který literárně působil koncem 12. století. Dalšími předlohami byla díla od Gottfrieda von Strassburg a Heinricha von Freiberg. Jejich pokusy se datují do 13. století. (Merhaut, 2008, str. 1001)

4.1.3 Historie české verze

Skladba Tristram a Izalda v češtině vznikla až v poslední třetině 14. století. Literární vědci se domnívají, že staročeská verze Tristrama a Izaldy pochází z per dvou autorů (Lehár, 1998, str. 66), jejichž spisovatelské umění má odlišné kvality. Nejedná se

proto o pouhý překlad z německého originálu, ale jde spíše o přebásnění a překomponování. První část staročeské verze je více podobná německé předloze, zatímco druhá část je více kreativní a samostatná. Zdeňka Tichá (1984, str.84) říká, že si autor počínal samostatně, přestože čerpal z německé předlohy a také, že byl dobrým pozorovatelem lidské psychiky, co se týče vykreslování charakteristik jednajících postav a jejich povahových rysů.

Existují dva dochované opisy staročeského Tristrama. Jeden z roku 1449 tzv. Strahovský, který není považován za příliš kvalitní, protože se v něm pravděpodobně objevují chyby způsobené zřejmě nepozorným písařem, který opis vytvářel. Druhý pochází z roku 1483 a je nazýván Stockholmským.

Staročeská skladba Tristram a Izalda obsahuje okolo devíti tisíc veršů, což ji řadí mezi nejrozsáhlejší české středověké skladby tohoto typu. Přestože se téma osudové lásky Tristrama a Izaldy prolíná celými dějinami světové literatury a staročeská verze této skladby je obsáhlá, někteří literární historici ji považují za skladbu druhořadých básníků. Ti psali stereotypní konvenční literaturu a neměli vyšší umělecké ambice, pouze měli za úkol plnit požadavek zábavnosti. (Hrabák, 1959, str. 132) O literárních kvalitách staročeské verze se vedou v odborných kruzích spory. Hrabák (Hrabák, 1959, str. 132) toto dílo nepovažuje za literárně cenné a řadí ho mezi ostatní rytířské eposy, které svou literární kvalitou opravdu nevyčníkají. Naproti tomu Zdeňka Tichá (1984, str. 86) se snaží kvalitu staročeského Tristrama a Izaldy vyzdvihnout nad ostatní díla tohoto charakteru. Zmiňuje se o tom, že autor postupoval poměrně samostatným a kreativním způsobem, přestože originalita se ve středověku nepovažovala za důležitou, spíše naopak. To potvrzuje slovy: „Z německých předloh vytvořil dílo nové, protože vybíral, krátil, přebudoval, dobásňoval.“ (Tichá, 1984, str. 86) Autor pro svou skladbu zvolil bezrozměrný verš, což poukazuje na dílo určené širšímu publiku. „Dosáhl tím účinné sevřenosti a větší přesvědčivosti (přispěla i volba metafor, výběr výrazových prostředků, syntax) proti předlohám, ba lze říci, že tyto zásahy přispěly životnosti básně ještě v naší době.“ (Tichá, 1984, str. 86).

Přestože, nebo právě proto, že skladba Tristram a Izalda je určena spíše širší veřejnosti a má být dílem zábavným, přetrvává živá od dob středověku do současnosti. V opisech se aktivně šířila ještě po husitských válkách (Hrabák, 1959, str. 133) Dobrým příkladem aktuálnosti tohoto příběhu je opera Tristan a Isolda od Richarda Wagnera,

kteřá byla komponována v letech 1857 až 1859. Můžeme se setkat i s několikařými filmovými adaptacemi. Za poslední aktualizaci příběhu lze považovat akční dobrodružný film britsko-německé koprodukce Tristan a Isolda z roku 2006.

4.1.4 Děj

Děj staročeského rytířského eposu Tristram a Izolda je velmi spletitý. Jako v každém eposu se zde vyskytuje velké množství postav. Příběh se odehrává v dlouhém časovém úseku od narození hlavního hrdiny až po jeho smrt. Dále je dílo situováno do mnoha míst. To vše zhoršuje přehlednost děje. Pro zjednodušení se v díle často opakují některé obraty a věty. To mělo sloužit pravděpodobně k lepšímu zapamatování. V průběhu děje můžeme vysledovat jakési cyklické opakování úryvků příběhu, ve kterých se objevují podobné motivy. Mnoho podobných příhod znesnadňuje orientaci v textu a jeho stručné převyprávění. Na následujících řádcích ve stručnosti představíme celý příběh staročeského Tristrama, ale nemůžeme vynechat některé symbolické motivy, které jsou pro děj důležité.

Příběh se zpočátku odehrává v království Korvenal (Cornwall), kde vládne král Mark (historicky doložená postava). Jeho sestra porodí Tristrama a při porodu zemře, proto se ho král Marek ujímá a ve svých službách z něj udělá statečného rytíře. Později Tristram poráží zneřáteleného krále Morolta, strýce Izaldy Zlatovlasé, již si chce vzít Marek za ženu. Tristram získá její ruku pro svého krále. Zde se objevují dva pohádkové motivy. Zaprvé král Marek si vybere nevěstu podle vypadlého zlatého vlasu. Druhým prvkem je zabití draka, aby si Tristram nevěstu zasloužil. Izaldina matka poskytne Izaldě kouzelný nápoj lásky, aby se zamilovala do krále Marka. Nápoj však vypije Tristram s Izaldou. Z nenávisti vznikne láska. Toto je další pohádkový prvek, který ospravedlňuje lidskou vášeň a pudy. Izalda se vdá za Marka, ale tajně se schází s Tristramem. Zrádce dvojici prozradí. Marek milence vyhostí z hradu. Ti pak žijí v lese v přístřešku. Později ale král Izaldě odpustí a vezme ji zpět. Tristram je vyhnán do Británie, kde je přijat do služeb krále Artuše. S Artušovou družinou je přijat jako host do hradu krále Marka, kde se opět setkává s Izaldou. Artuš z hradu odjíždí. Tristram odjíždí vzápětí. Dojede do vypálené země, kde pomůže v nerovném boji rytíři Kaedinovi, synovi zdejšího krále. Za odměnu dostane jeho sestru Izaldu Bělorukou za manželku. Izalda není v manželství spokojena, proto chce Kaedin Tristrama potrestat. Tristram se ale vymluví na to, že ho

neuctívá a že jinde má úcty více. Tím se opět setká s Izaldou Zlatovlasou, která toto tvrzení potvrdí. Tristram dosáhne zrušení původního manželství. Tristram se po schůzce s Izaldou ukryje před králem Markem do lesa, kde onemocní. Izalda ho uzdraví, ale Tristramova podoba se změní. Tím se za Markovými zády vetře do hradu, kde se opět schází s Izaldou. Tristram prchá přes příkop před navracejícím se Markem. Jeho přítomnost na hradu byla prozrazena velkým skokem, který umí jen on. Proto král Marek započne Tristrama pronásledovat. Tristram své protivníky zabije a odpluje přes moře pryč. S přítelem Kaedinem se jdou ucházet o ruku krásné Kassie, o kterou stojí Kaedin. Kassie je ovšem vdaná, proto oba čelí pomstě manžela. Kaedin je zabit a Tristram vážně zraněn otráveným kopím. Motiv otráveného kopí má souvislost se zranitelností řeckého vojevůdce Achilla. Ze smrtelné otravy ho může vyléčit pouze mast Izaldy Zlatovlasé. Tristram doveze mrtvé tělo přítele Kaedina přes moře domů k Izaldě Běloruké a tam čeká na příjezd Izaldy Zlatovlasé, která mu má přivést léčivou mast. Bílé plachty na Izaldině lodi mají být znamením jejího příjezdu. Plachty černé ale poukazují na nepřítomnost Izaldy. Běloruká Izalda lživě přísahá, že na přijíždějící lodi vlají černé plachty. Tristram umírá žalem. Izalda Zlatovlasá ale přijede a umírá na jeho hrudi. Král Marek pohřbí oba milence společně a odpustí jim. V závěru skladby téměř všechny vystupující postavy jdou kvůli žalu do kláštera, nebo zemřou buď vlastní rukou, nebo žalem. Ve skladbě se cyklicky opakují plavby po moři. Každá plavba ohraničuje podobný děj, v němž se tajně schází Tristram s Izaldou a poté uniká před sokem opět po moři. Moře je symbolickým předělem vždy, když dochází ke zvratu v ději nebo cyklickému opakování.

4.1.5 Edice

Pro naši analýzu použijeme text básně Tristram a Izalda, který edičně připravila a vydala Zdeňka Tichá. Dosud totiž nevznikla jiná publikace, v níž by se objevila skladba Tristram a Izalda v podobně ucelené formě jako zde. Text básně je vydán podle Strahovského rukopisu, který vznikl roku 1449. Tento rukopis obsahuje devět tisíc veršů, čímž se stává nejrozsáhlejší skladbou tohoto typu u nás. (Tichá, 1984, str. 83) Úplně první znění této skladby, které pochází z poslední třetiny 14. století, se nedochovalo. Zdeňka Tichá uvádí, že tato její edice je do značné míry popularizační, proto nemá všechny aspekty čistě vědecké publikace. Dále upozorňuje na to, že původní text neměl zcela ustálen pravopis, proto jej částečně upravuje a to především z důvodu lepší

srozumitelnosti. Říká, že se autor dopouštěl v tomto ohledu mnoha chyb, které právě mohou způsobit nesrozumitelnost. (Tichá, 1980, str. 104)

4.2 Český jazyk v období 15. století v proměně

Období 15. století se v Čechách vyznačovalo výraznými změnami národnostních poměrů na našem území. Docházelo k počesťování některých dvojjazyčných měst, např. Kutné Hory, Žatce, Litoměřic. (Šlosar, 2009, str. 63) V roce 1409 byl vydán Dekret kutnohorský, jenž stanovoval převahu českých hlasů nad hlasy ostatních národů (Bavorů, Sasů a Poláků) na Pražské univerzitě. Ti byli nuceni univerzitu opustit. Vznikla potřeba uplatňovat češtinu jako vědecký jazyk. Čeština postupně vytlačovala němčinu a latinu a začala zaujímat jejich místo v oblasti odborných, administrativních i náboženských textů, a také se stala nástrojem agitace.

Jazyk a literatura nebyla jen v zájmu vzdělanců a šlechty, ale začala se postupně dostávat i do řad nižší společnosti. O tom svědčí i vznik velké řady českých překladů Bible. „[...] z 15. století máme dochováno asi 25 rukopisů celé bible a na 100 rukopisů jejích částí.“ (Cuřín, 1964, str. 107) Bible ale nebyla jediná kniha, která byla v zájmu měšťanů a lidových vrstev. V tomto období se zvýšila i potřeba zábavné literatury, která byla uspokojována opisy dříve vzniklých děl. (Šlosar, 2009, str. 64) To znamená, že se čeština v průběhu 15. století stala plnohodnotným jazykem a autoři se tak mohli vyjadřovat různými styly a mohli obsáhnout mnoho žánrů.

Pokud se zmiňujeme o vztahu jazyka a společnosti v období 15. století, musíme se zmínit i o postavě Jana Husa. „Husův význam pro češtinu spočívá v jeho sice nesoustavných, ale zajímavých postřezích o výslovnosti, o jednotlivých slovech (bojuje zejm. proti výrazům z němčiny) a o jednotlivých tvarech, a především v návrhu nového, diakritického pravopisu, který mu většina badatelů připisuje.“ (Komárek, 2012, str. 26)

Husův návrh diakritického pravopisu, jež představil v traktátu *De Orthographia Bohemica* (patrně 1406, popř. 1410, 1411, 1412), podstatně zjednodušoval dosavadní ortografii. Pleskalová (NES, 2012–2018, cit. [8. 10. 2018]) říká, že jde o dílo mimořádného významu, které položilo základy současného českého pravopisu a ovlivnilo pravopisné systémy některých slovanských jazyků. Přestože byl Husův pravopis velmi promyšlený, nepronikl ihned obecně, a pravopis spřežkový se částečně používal ještě

dlouho. (Cuřín, 1964, str. 109) Husova pravopisná reforma byla revoluční, ale co se týče hláskosloví, držel se Hus staršího stavu. Ve svém díle neakceptoval diftongizaci, jednotnou výslovnost *l* a *l̥*, ani sjednocení výslovnosti *y* a *i*. (Cuřín, 1985, str. 36) Důležitý je fakt, že Hus odmítal jednoduché minulé časy. „Udržují se ovšem více nebo méně i po Husovi u některých spisovatelů v 15. stol., ale jsou to již jen tvary knižní.“ (Cuřín, 1964, str. 108) „Hus uváděl aorist a imperfektum skoro jen v biblických citátech, v 1. sobě přezenta psal už koncovku *-m*, *slyším*, *umiem*, *volám*, užíval daleko víc než předchozí doba složených tvarů adjektivních, upadal u něho i duál apod.“ (Cuřín, 1985, str. 36) Z toho vyplývá, že staročeská skladba Tristram a Izalda, jejíž rukopis se datuje do roku 1449, by měla být do značné míry ovlivněna Husovým spisem a jeho pravidly.

4.3 Fonologická stránka

V době vzniku staročeské skladby Tristram a Izalda, tj. třetí třetina 14. století probíhala celá řada hláskových změn. K ukončení hláskoslovného vývoje totiž došlo na počátku 17. století. V období baroka již byla většina hláskoslovných změn provedena. Analyzovaný rukopis Tristrama a Izaldy pochází z roku 1449, tudíž se zaměříme na předpokládaný fonetický stav češtiny v tomto období. V polovině 15. století již čeština prošla mnohými změnami, včetně předchozích změn praslovanských jako např. metateze likvid, palatalizace souhlásek, zánik a vokalizace jerů, kontrakce a zánik nosovek. Tyto změny byly ukončeny do počátku 11. století.

Od 14. do 15. století probíhala změna souhláskových skupin na začátku slov, *šč* → *šť*, např. *ščestie/scěstie* → *šťestí*. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 125) Dřívější souhláskovou změnou *je čř* → *tř(stř)*, např. *črevo* → *střevo*. Toto probíhalo již ve 13. století. V tomtéž století dále vznikla hláska *ř* z palatalizovaného *ř*. Hláska *l* měla trojí tvar (tvrdé, měkké, střední), ale využívaly se vždy jen dvě opozice zároveň, tvrdší a měkčí podoba.

„[...] již před 13. stoletím se místo spojení slabikotvorné likvidy *l* s původním vokálem ustaluje slabika *lu* [...]“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 76) Např. *žltý* → *žlutý*. Později se vyskytují slabiky s vloženým *i* a *e*, řidčeji *u*. „V slabikách *čr*, *žr* proniká vedle *ir*, např. čirvenost, velmi brzy *er*. První doklady jsou již z 12. století, dále z 13. století a přibývá jich ve století 14.“ K ustálení vloženého *e* před *r* ve slabikách *čr* a *žr* došlo během 14. století. Např. *črný* → *černý*. (Komárek, 2012, str. 89)

Důležitou změnou, která probíhala po dobu téměř dvou set let, tj. 12. až 14. století, jsou přehlásky. To je změna samohlásek zadní řady v samohlásky přední řady. K tomuto jevu docházelo po měkkých souhláskách. Přehláskové změny byly především takovéto: *'a→ě, 'á→ie, ä→ě, dlouhé ä→ie, 'u→i, 'o→ě* (*'o→ě* v památkách do začátku 15. stol. přibývá, ale později vlivem tvrdých vzorů zase ustupuje (Komárek, 2012, str. 95). Vzhledem k tomu, že přehlásky probíhaly od 12. do 14. století, měly by být v polovině 15. století již provedeny.

Další změnou, která proběhla asi ve 2. třetině 14. století, je ztráta jotace, tzn. změna *ě* na krátké *e*. Při této změně se poprvé uplatnila délka vokálu jako rozhodující činitel. (Komárek, 2012, str. 96). Krátký vokál *ě* se změnil na *e* (*prosě → prose*), zatímco dlouhý vokál *ě* (psáno *ie*) následně prošel jinou změnou, a to monoftongizací (*prosiece → prosíce*).

Následující změny probíhaly v delších časových úsecích a to velmi pozvolna a postupně, proto není jednoduché určit jejich přesnou dataci. Jsou to změny nezávislé, tudíž proběhly všude bez ohledu na sousední hlásky. Nejčastější změnou byla diftongizace a následná monoftongizace. Jednou z nich byla změna *ó → uó → ů*, která zapříčinila úplný zánik dlouhého *ó*. „Diftongizace *ó→uó* se skončila ještě ve 14. stol. a začátkem 15. stol. bylo *uó* již v plném rozsahu. Nediftongisované *ó* nacházíme sice vedle *uó* ještě i v památkách 15. stol., avšak v tomto období je *ó* pravděpodobně již jen jevem grafickým.“ (Komárek, 1969, str. 120) Následná monoftongizace se datuje až do 16. století.

Podobně proběhl i přechod *ú → au → ou*. „Doklady o diftongizaci pův. *ú* se objevují v literárních památkách koncem 14. století a přibývá jíh ve století 15.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 110) Tímto procesem byla zasažena všechna *ú*, ale náslovná *ou* se zásahem obrozenců v 1. polovině 19. století navrátila ke své původní podobě (např. *účinek → aučinek → oučinek → účinek*). Tento vývoj dal vzniknout dnešní dvojí podobě dlouhého *ú/ů*.

V tomto období proběhla také změna *ý/í → aj → ej* ve slovech např. *mlýn → mlajn → mlejn*, za předpokladu, že se jednalo o *aj* téžeslabičné. U heterosylabických změna neproběhla, např. *dají*. Změna *ý → ej* se, na rozdíl od změny *ú→ou*, ve spisovném jazyce neprosadila. (Komárek, 2012, str. 99) První důkazy o změně *ý→ej* se datují až do 13.

století, ale v období od 15. až do 17. století psané památky většinou zachovávají starý stav s *y*. (Komárek, 1969, str. 162)

Kromě těchto dvojitých přechodů v období 15. století s přesahem do století 16. bylo ve vývoji velmi důležité úžení, tzn. přechod *ie* → *í*, *é* → *í*. „Stopy těchto změn nacházíme již v památkách 14. stol., ale vcelku se *ie* a *uo* udržují v jazyce památek až do konce 15. století. [...] podmínky pro tuto změnu nastaly v jazyce již v polovině 14. století [...]“ (Komárek, 2012, str. 100) Komárek dále uvádí, že v 15. století v psané podobě převažuje *ie* nad *í*, ale v mluveném jazyce mohla změna probíhat již dříve. (Komárek, 1969, 168) Přestože Komárek (2012) uvádí sporadický výskyt úžení již v průběhu 14. století, podle Cuřína (Cuřín, 1964, str. 55) tato změna s konečnou platností proběhla v 15. až 16. století. Lamprecht (Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, str. 115) též nachází úžení již ve 14. století, ale připisuje to spíše chybám v písmu. Přiklání se též k tomu, že úžení probíhalo dokonce až v 16. století. Z tohoto výčtu lze usuzovat, že první známky úžení se mohli vyskytovat již ve 14. století, ale k úplnému pronikání docházelo až na konci 15. století s přesahem do století 16. V polovině 15. století se tedy s úžením budeme setkávat sporadicky.

Při vývoji výslovnosti češtiny se objevovaly tzv. hiátové a protetické souhlásky – souhlásky předcházející samohlásce na počátku slova – které nahrazovaly tehdy neexistující hlasový ráz. „Protetické konsonanty *j*- a *v*-, které vznikly již v praslovanštině, byly ve staré češtině již zcela ustáleny (*jeden, jiesti, jahoda, jmieti vydra* apod.) [...] je pravděpodobné, že protetické *j* před *i* nebylo ve 14. stol. všeobecné a že byla dosti častá výslovnost bez *j*, např. *iskra, íti*.“ (Komárek, 2012, str. 103) Na počátku 14. století se začalo formovat protetické *v*- před *o*, např. *vovcě, vohňový, voko, voko*. Do 18. století jeho používání bylo na vzestupu, ale v obrozenecké době bylo natrvalo zařazeno do nespisovné vrstvy češtiny. (Komárek, 2012. str. 104)

Obměny, které jsou popsány výše, jsou změnami systémovými, tzn. probíhaly obecně všude za přesných podmínek. Avšak existují změny i nesystémové, které nemají jasná pravidla vzniku a jsou spíše náhodná. Mezi ně patří analogie (*hejný* → *hajný* podle háj), metateze, tzn. přesmyk (*inhed* → *ihned, koblúk* → *klobouk*), asimilace – nápodoba (*kuroptev* → *koroptev*), disimilace – rozlišování.

4.4 Morfologická stránka

4.4.1 Mluvnické kategorie substantivní

Pád

V dnešní češtině se vyskytuje sedm pádů, stejně jako v češtině staré. Jednotlivé pády se ale vyvíjely postupně. „Lze předpokládat, že některé z nich se vyvinuly již v období indoevropském.“ (Kosek, 2014, str. 12) „[...] k nejstarším paradigmatickým pádům patřil (zprvu u jmen životných) nominativ a akuzativ (vyjadřovaly odlišný vztah ke slovesnému ději)“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 129), jiné až v obdobích mladších (např. genitiv nebo instrumentál). „O skutečných pádech lze mluvit teprve tehdy, když vyjadřují paradigmaticky protiklady funkcí různých jmen ve výpovědi.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 129) Jedna ze dvou hlavních změn, které se udály v období staročeském, je změna bezpředložkové formy lokálu v předložkový. Tato změna nastala ve 14. století, proto by se v polovině 15. století měl lokál vyskytovat pouze s předložkami. Zvláštností češtiny je plné zachování vokativu (Kosek, 2014, str. 13), na rozdíl od ostatních slovanských jazyků.

Gramatické číslo

V současné češtině rozlišujeme dvě gramatická čísla, a to plurál a singulár. Ve staré češtině se používalo ještě číslo dvojné, které naznačovalo výskyt označovaných entit v páru, později se proměnilo v kategorii, která říká, že se pojmenovávaná entita vyskytuje v počtu dva. (Kosek, 2014, str. 13) Vyskytoval se u substantiv, adjektiv zájmen i sloves (Cuřín, 1964, str. 73). Duál má velmi starý původ zřejmě v indoevropštině. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 132) Nejčastěji se jím označovaly párové orgány jako ruce, oči, nohy. Díky gramatické shodě se vyskytovaly speciální tvary slov u substantiv, adjektiv i sloves. Dvojné číslo zaznamenalo ústup nejdříve v mluveném projevu a následně i v projevu psaném v průběhu 15. století. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 133) Do dnešní češtiny přetrvaly pouze fragmenty dvojného čísla a to především v souvislosti s číslovkami dva a oba, dvě a obě, které ale mají funkci plurálu. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 133) U sloves se dnes se zvláštními tvary pro časování duálu nesetkáme, ale můžeme vidět zachovaný duálový tvar pro některé párové orgány, např. *rukama, nohama, ušima, očima*. (Cuřín, 1964, str. 74)

Jmenný rod a životnost

U podstatných jmen se nejdříve začal odlišovat rod personální (životný), který poukazoval na živé osoby, a věcný (neživotný), poukazující na vše ostatní. Poté se z personálního rodu oddělil rod ženský a rod mužský, podle reálné příslušnosti k danému pohlaví. Z věcného rodu vzniklo neutrum jako rod, který se nedá pohlavně rozlišit. Postupně se ale některá slova mající věcný význam, tedy rod neutrum, začala postupně řadit k rodům personálním. Právě toto prolínání personálních a věcných substantiv do životných rodů zapříčinilo vznik kategorie životnosti. Její důležitost se projevuje především u mužského rodu, v němž docházelo k homonymii tvarů nominativu a akuzativu. Vzhledem k tomu, že k této homonymii u středního a ženského rodu nedocházelo, nevyvinula se v češtině u nich kategorie životnosti tak, jak ji známe u mužského rodu. (Marešová, 2008, str. 38) Stejně koncovky nominativu a akuzativu maskulin znesnadňovaly rozpoznání rozdílu mezi objektem a subjektem, proto bylo třeba tyto tvary rozlišit. To bylo umožněno právě díky vzniku životnosti a neživotnosti za pomoci rozdílných pádových koncovek v nominativu a akuzativu. „Nejstarší a základní prostředek k odlišení životnosti byl přechod tvaru 2. pádu do platnosti 4. pádu. Později, hlavně až od 16. století, vyjadřovala se životnost i v pádech jiných, pokud v nich byly synonymní koncovky. [...] Pro posouzení životnosti se tak staly rozhodujícími tvary koncovky, nikoli skutečná živost pojmenovávaného jevu.“ (Cuřín, 1964, str. 75,76) Důležitost kategorie jmenného rodu se rozšířila natolik, že zastínila kmenovou soustavu substantiv. Kmenový systém nebyl postaven na rozlišování rodů. Postupné zanikání kmenového deklinačního systému a rozvíjení důležitosti rodu (později rozvoj vzorů) je hlavní příčinou vývoje deklinačního systému do podoby, jakou známe dnes. V období staré češtiny by měl být již ustálen deklinační systém na dnešní podobě právě díky rozlišování rodů a životnosti. V 15. století se ale ještě můžeme setkat s homonymií v nominativu a akuzativu. U životných substantiv akuzativ převzal genitivní tvar. K tomu nedocházelo ve větách s neživým objektem (živočišným substantivem), proto se v těchto případech lze setkat s tzv. starým akuzativem (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 135), který genitivní koncovku nepřejímá a zachovává již zmíněnou homonymii. Např. *vidím vlk (místo vlka), prodám kůň (místo koně), snědl vepř (místo vepře)*.

Kmenový systém a vzory podstatných jmen

Deklinace substantiv se původně dělila podle kmenů, nikoli podle rodů, jako je tomu dnes. Substantiva jednotlivých kmenů, která měla stejné koncovky, se skloňovala

stejným způsobem nehledě na příslušnost k rodu, tudíž gramatický rod nebyl důležitý. Kmeny se rozlišovaly na samohláskové a souhláskové. Mezi samohláskové řadíme *o-kmeny, a-kmeny, u-kmeny a i-kmeny*. *O a a-kmeny* se daly ještě dále dělit podle toho, jestli byly tvrdé, měkké nebo měkké stažené. V dnešní době není příslušnost substantiv ke kmenům na první pohled zřejmá, avšak platí zjednodušená pravidla pro třídění podstatných jmen ke kmenům podle příslušnosti k dnešním vzorům. Např. vzory *pán, hrad, město* patří k *tvrdým o-kmenům*; *muž, stroj, moře* k *měkkým o-kmenům*; vzor *stavení* patří k *o-kmenu měkkému staženému*; *žena, předseda* náleží k *tvrdým a-kmenům*, zatímco *růže a soudce* k *a-kmenům měkkým*, k *i-kmenu* přísluší vzor *kost*. Vzor *píseň* může kolísat mezi *i-kmenem a a-kmenem měkkým*. (Cuřín, 1964, str. 65)

4.4.2 Mluvnické kategorie sloves

V současné češtině určujeme šest základních mluvnických kategorií u sloves, a to osobu, číslo, čas, způsob, rod a vid. Všechny tyto kategorie prošly během vývoje českého gramatického systému mnohými změnami, o nichž bych se chtěla zmínit na následujících řádcích.

Osoba a číslo

Ve staré češtině se rozlišovaly tři osoby. První a druhá osoba se vztahovala k účastníkům komunikace, přičemž první osoba byla v postavení mluvčího a druhá osoba v postavení adresáta. Třetí osoba byla v komunikačním aktu nezúčastněná. Jednotlivé osoby byly od sebe odlišeny osobními koncovkami. S kategorií slovesné osoby přímo souvisí i kategorie čísla. Stejně jako při deklinaci substantiv, adjektiv i zájmen se i u sloves užívalo trojího čísla. Singuláru, plurálu a dnes již zaniklého duálu neboli dvojného čísla. „Kategorie mluvnického čísla u sloves má poněkud jinou funkci než u podstatných jmen: nevyjadřuje tu vskutku číselný poměr svého lexikálního základu (např. v tom smyslu, že tvar *nese* označuje jeden děj, kdežto *nesou* více dějů), nýbrž má význam formální; je prostředkem k vyjádření gramatické shody přísudkového slovesa se subjektem v plurálu nebo dvojnásobným subjektem.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 193) Kvůli tomuto formálnímu hledisku můžeme ve staré češtině uvažovat o devíti typech koncovek. Ke každé osobě lze teoreticky vytvořit tři druhy koncovek podle čísla. Tzn. první osoba se vyskytuje jak v singuláru (já), plurálu (my), tak i duálu (my dva/dvě). U ostatních osob lze v teoretické rovině uvažovat stejně. Během fonologického i

morfoložického vývoje u slovesných tvarů ale docházelo v mnoha případech k homonymii, proto ve skutečnosti neexistuje tak velké množství různých osobních koncovek. K této homonymii docházelo jak v rámci jednoho slovesného času mezi osobami, tak i ve stejné osobě (i čísle) ve vícero slovesných časech. Např. v aoristu i imperfektu se shodovala druhá a třetí osoba singuláru (2. os.sg: *nes-e*, 3.os.sg: *nes-e* aoristu; 2.os.sg: *prosie-še*, 3.os.sg: *prosie-še* imperfekta). Nebo docházelo k homonymii koncovek např. 1. osoby plurálu napříč slovesnými časy sigmatického aoristu a imperfekta (1. os. pl. sigm. aoristu: *prosi-chom*, 1. os. pl. imperfekta: *prosie-chom*).

Způsob

V současné češtině rozlišujeme tři slovesné způsoby. Indikativ, imperativ a kondicionál. Indikativ jako oznamovací způsob má svůj původ až v indoevropském jazykovém období. Je tedy ze všech nejstarší. Naproti tomu kondicionál je vývojově nejmladší. Podle jazykovědců na tuto skutečnost ukazují složené tvary ve všech slovanských jazycích. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 197) Kondicionál se původně skládal z příčestí l-ového a specifického kondicionálního tvaru slovesa, který byl ale později nahrazen tvarem aoristu. Díky tomu se částečně zachovalo používání aoristových tvarů do současné češtiny. Tvar *by* pro 2. os. sg. byl nahrazen novočeskou variantou *bys*, zatímco původní *bychu* pro 3. os. pl. bylo zjednodušeno na tvar *by*, který je stejný jako u singuláru. Imperativ jako třetí slovesný způsob pravděpodobně vznikl obměnou tvarů dřívějšího způsobu žádacího, tzv. optativu. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 197)

Čas

Ve staré češtině byl systém slovesných časů mnohem různorodější než dnes. **Přítomný čas** měl v období staré češtiny stejnou podobu jako dnes a příliš se nevyvíjel. Stejně jako v dnešní češtině měl jednočlenné jednoduché tvary (*děláš*). Vývoj a změny tvarů osobních koncovek přítomného času byly způsobeny především přechody sloves mezi jednotlivými slovesnými třídami, do nichž dané sloveso patřilo. Některé třídy a jejich vzory se staly pro tvorbu sloves méně produktivními a postupně se redukovaly. Z původních staroslověnských dvaceti vzorů ve čtyřech třídách se vytvořilo pět tříd, které v současné češtině obsahují čtrnáct vzorů. „Povahu neproduktivní má především 1. třída slovesná. Mnohá slovesa přecházejí z ní k jiným konjugačním typům prostřednictvím některého společného tvaru. [...] Řada sloves dokonavých tak přešla ke 2. třídě (zprostředkujícím článkem tu bylo patrně participium I-ové). Například *sadu siesti sědl* → *sednu sednúti*.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 204)

Futurum je čas, který se konstituoval mezi posledními a je tak vývojově nejmladší. V období staré češtiny pro jeho tvorbu neexistovala jasná pravidla, proto bylo možno jej tvořit vícero způsoby, než je běžné dnes. „V češtině a v jiných západoslovanských jazycích souvisí počátek gramatikalizace s rozvojem kategorie vidu. [...] O skutečné gramatikalizaci futura můžeme mluvit až tehdy, když se projevila snaha vyjadřovat futurum jednotným způsobem u všech sloves nedokonavých.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 196) Nejdříve se pro vytváření budoucího času využívalo spojování modálních a fázových sloves s infinitivem (*chcu volati, jmám volati, začnu volati*). Sloveso být ve tvaru *budu, budeš* se pojilo též s infinitivem, ale i s participiem I-ovým (*Budu kupoval*). „Tato podoba futura je také ve velmi nízkém počtu dokladů známa již ze stsl. Není úplně jasné, jaký byl gramatický význam stč. futura typu *budu kupoval*: byly vysloveny názory, že představuje podobu futura II či futura exacta, které vyjadřuje předčasnost v budoucnosti nebo futurálního perfekta, která vyjadřuje budoucí stav, který bude výsledkem předchozího děje, či futura kondicionálu.“ (Kosek, 2014, str. 273) Postupně se tvoření futura ustalovalo na formě se slovesem být, protože je významově neutrální a slouží pouze jako pomocný jazykový prvek. Futurum se ale netvořilo pouze analyticky, ale i synteticky pomocí prefixů *po-* a *vz-*, přičemž předpona *po-* byla produktivnější a přetrvala dodnes. (*Ponesu, vzpěju*).

V novodobé češtině existuje pouze jeden způsob, jak tvořit **minulý čas**. Dnes je minulý čas tvořen složením prezentního tvaru slovesa být a participiem I-ovým. (*Dělal*

jsem). V minulosti se ale využívaly dva časy jednoduché, aorist (*prosich*) a imperfektum (*prosiech*). Ve staré češtině existoval ještě jeden čas, který odkazoval do minulosti. Tímto časem bylo plusquamperfektum neboli antepreteritum, čas předminulý. **Aorist** vyjadřoval prostý minulý děj ukončený, zatímco **imperfektum** bylo časem, který vyjadřoval děj v minulosti probíhající. V období staré češtiny se začala vyvíjet kategorie slovesného vidu. Ukončenost a neukončenost dějů v aoristu a imperfektu souvisí právě s rozvojem vidů. Proto se uvažuje, že aorist se tvořil od sloves dokonavých a imperfektum od sloves nedokonavých. „[...] vývojová souvislost mezi aoristem a dokonavým videm se zvláště zesiluje v mladších památkách, tzn. ve fázi zániku aoristu. Není dost dobře možné pozorovat zánik aoristu v mluveném jazyce, jisté však je, že aorist významně ustupuje z psaných památek během 15. stol.“ (Kosek, 2014, str. 238) Protože aorist i imperfektum používal ve 2. a 3. osobě singuláru homonymní osobní koncovku, a tím docházelo k nejednoznačnosti vyjádření, začaly tyto dva jednoduché minulé časy ustupovat do pozadí a byly postupně nahrazovány složeným minulým časem, préteritem. Výhodou préterita, v podobě jakou používáme i v novodobé češtině, je schopnost vyjadřovat i jmenný rod díky tvarům l-ového participia. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 195) To nakonec vedlo k úplnému zániku jednoduchých minulých časů. „V památkách z 16. stol. se jednoduché minulé časy [...] téměř nevyskytují.“ (Kosek, 2014, str. 239) Složený minulý čas, **préteritum**, se skládá z indikativu přezenta slovesa *být* a l-ového participia, přičemž tvary slovesa *být* ve 3. osobě singuláru i plurálu (*jest, sú*) brzy přestaly být užívány a vyskytovaly se zřídka. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 244) Podobný způsob tvoření měl i další slovesný čas, který se částečně dochoval i do současné češtiny. Je to **plusquamperfektum**, neboli antepreteritum, které označovalo děj probíhající před minulostí, takže se dá zjednodušeně nazývat časem předminulým. „[Antepreteritum] bylo tvořeno kombinací minulých časů pomocného slovesa *býti* a l-ového participia. Variantnost podoby pomocného slovesa plynula z faktu, že se stč. vyznačovala bohatým systémem minulých časů.“ (Kosek, 2014, str. 261) V tomto případě šlo o sloveso *být* v minulém čase, ať už jednoduchém, aoristu (*bych volal*), imperfekta (*biech volal*), nebo složeném (*byl jsem volal*). (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 195) Protože jednoduché minulé časy zanikly, do současné češtiny přetrvala pouze forma se složeným préteritem (*byl jsem volal*). S aoristovým tvarem *bych volal* se v dnešní češtině setkáme také, ale již nemá význam oznamovacího způsobu minulého času, ale má význam kondicionálu. Z tohoto důvodu může docházet na první pohled k záměně při určování času a způsobu.

Slovesný rod

Slovesný rod je mluvnická kategorie, která doposud nebyla uspokojivě vysvětlena. (Kosek, 2014, str. 151) „Jisté je, že v ide. jazykovém prazákladu se vyskytovaly dva synteticky vyjadřované slovesné rody: **aktivum** a **medium** (medium signalizuje, že původce děje {agens} je tímto dějem zároveň zasahován {patiens}).“ (Kosek, 2014, str. 151) Předpokládá se, že stará čeština zdělila **pasivní rod** z praslovanštiny, která jej vytvářela pomocí zvrátneho zájmena *sě*, tzn. bez využití *t-ového* a *n-ového* participia a některého z tvarů pomocného slovesa *být*. Tato participia začala být užívána až později po vzoru latiny. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 198) Komplikované je i určování časů u nově vznikajícího pasivního rodu, protože některé formy v kontextu posouvaly význam. Např. obrat *bude sůzen* nevyjadřoval budoucnost, ale přítomnost. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 198)

Vid

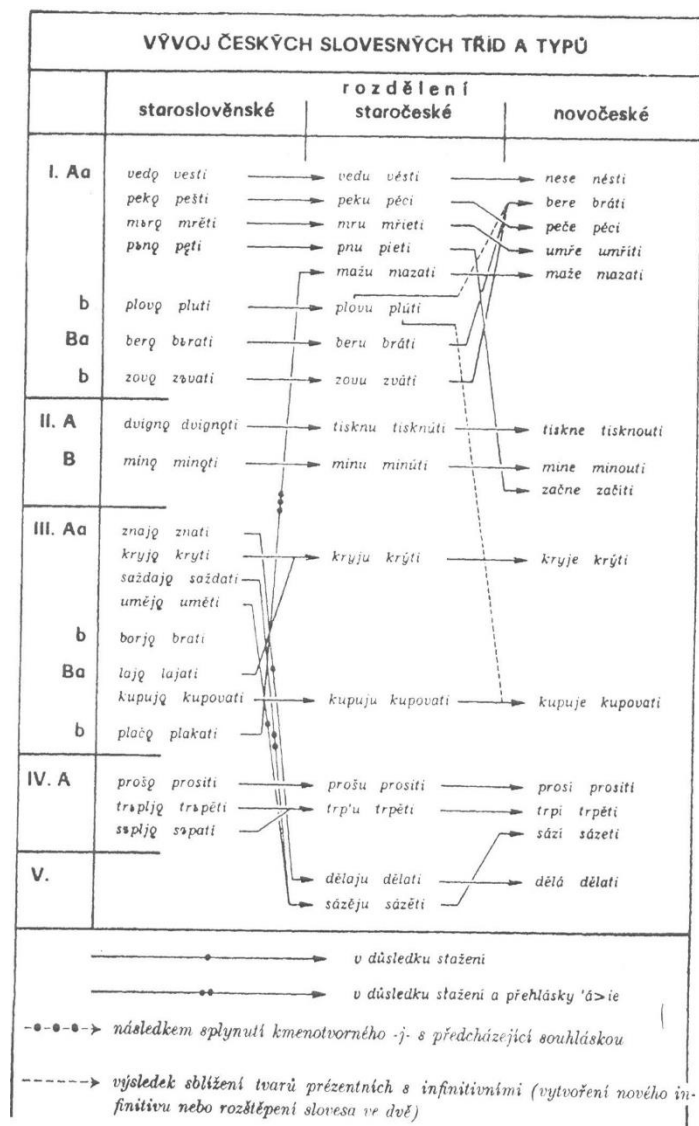
Slovesný vid v nové češtině známe dvojího typu, a to **dokonavý** a **nedokonavý**. Proces konstituování a gramatikalizace vidu byl složitý a měl mnoho možných původců. „Gramatikalizace vidu se definitivně završila až v průběhu dějin češtiny – obvykle se předpokládá, že proces proměny vidu v gramatickou kategorii vyvrcholil až v 15. stol.“ (Kosek, 2014, str. 152) K rozlišení vidů pravděpodobně došlo v důsledku rozlišování determinovaných a nedeterminovaných sloves, tzn. sloves, která vyjadřují prostorové určení děje. A stejně tak u vztahu terminativních a neterminativních sloves, která rozlišují děje podle časového určení. Z determinovaných a terminativních sloves vznikl vid dokonavý. Analogicky z nedeterminovaných a neterminativních sloves vznikl vid nedokonavý. Např. determinované sloveso *nésti* (z místa na místo) a nedeterminované sloveso *nositi* (kde se o rozlišení prostoru neuvažuje); a terminativní sloveso *svítit* (po určitou dobu) a neterminativní sloveso *svitnout* (rozsvítit a opět zhasnout) (Kosek, 2014, str. 152). Protože se ale užívala i slovesa s jiným než časovým a prostorovým významem, docházelo často k nepřesnému vyjádření kategorie slovesného času. A to z toho důvodu, že některá slovesa měla význam futura, vyjádřeného pomocí přítomního tvaru. Vystávala potřeba přesněji odlišovat futurum a přezens, proto bylo zapotřebí odvozovat takové tvary sloves, které by byly schopny toto rozlišit. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 200) Vnikaly nové deriváty sloves pomocí prefixů (*jíti*→*vejíti*), sufixů nebo

změny slovesného kmene (*běžeti*→*běhati*), nebo procesem deprefixace (*utonúti*→*tonúti*). (Kosek, 2014, str. 152) Tímto procesem začaly vznikat první opravdové vidové dvojice.

Pomocné kategorie třída a vzor

Třída a vzor jsou pomocné slovesné kategorie, které pomáhají ke správnému časování sloves. Ve staroslověnštině existovaly čtyři slovesné třídy, v nichž se nacházely podskupiny. Např. v první třídě se vyskytovaly čtyři podskupiny a sedm vzorů. Dnes se již třídy nedělí do podskupin, a uváděná 1. třída obsahuje pouze pět vzorů, přičemž jen čtyři jsou původní. Je to způsobeno hojnými přechody mezi třídami v průběhu vývoje češtiny. Tyto přesuny měly mnoho příčin. V důsledku hláskových změn během vývoje českého jazyka docházelo i ke změnám přítomných a infinitivních kmenů, díky nimž jsme schopni přiřazovat slovesa ke slovesným třídám. Například „V důsledku stažení zanikl u sloves 3. Aa třídy, která měla kmen zakončen na *-a* (*znaju*, *znaješ...*; *sázaju*, *sázaješ...*), kmenotvorný příznak *-je-*. Tím se tato slovesa vyčlenila z třetí třídy a vytvořila samostatný konjugační typ, pračeskou pátou třídou slovesnou. Slovesa typu *sázaju*, *sázáš* po přehláscce *'a*→*ě* splynula se staženým typem *uměju*, *umieš*. Proto má stará čeština v páté třídě slovesné dva typy sloves.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 203) Později se staročeský vzor *sázěju* přesunul do čtvrté třídy a stal se vzorem *sází*. Proces monoftongizace také zapříčinil mnoho mezitřídních přesunů. Slovesa též přecházela od neproduktivních k produktivním typům. Neproduktivní se stávala 1. třída, která obsahovala množství starobylých slov. První třída se vyznačovala svou vidovou nevyhraněností, jež byla nežádoucí po gramatikalizaci vidu, ježž bylo potřeba významově rozlišovat. Proto řada sloves dokonavých přešla z první do druhé třídy. Např. *lahu léci lehl* → *lehnu lehnúti*. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 203) Změna třídní příslušnosti měla původ také ve snaze o sblížení přítomných a infinitivních kmenů. „[...] kořen v tvarech přítomných měl jiné hláskové znění než kořen v infinitivu, popř. v tvarech vytvořených z kmene infinitivního. Proto ve staré češtině docházelo k nové analogické unifikaci těchto podob.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 206) Např. *živu žíti* → *žiji žíti*. Často také docházelo k přesunům z první třídy (vzor *maže*, někdy *bere*) do třídy páté (vzor *dělá*), kvůli snaze zamezit souhláskové alteraci v kořeni sloves. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 207) „[...] nejdříve přešla k typu *dělám*, *děláš*, kde není souhláskové alterace potřebí, slovesa se souhláskou *-t-* v kořeni, a to proto, že alterace *t – c* je v jazykovém povědomí už neživá.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 207) Např. staročeské *šepcu*, *ztroskocu* → *šeptám*, *ztroskotám*, stejně tak s kořeným

-d- (*hlozu* → *hlodám*) atd. „[...] slovesa, jejichž kořen vyžaduje souhláskovou alteraci, zejména alteraci méně obvyklou, tíhnou k typu *dělám* [...]“. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 208) „Přechod sloves od typu *mazati* k typu *dělati* začal již ve 14. stol., nicméně nejvyšší intenzity dosáhl ve století 15.“ (Kosek, 2014, str. 169) Změn a přesunů mezi třídami proběhlo mnoho a jejich popis je složitý a na tomto místě nadbytečný.

Tabulka 2 Vývoj českých slovesných tříd a vzorů (Lamprecht–Šlosar–Bauer, 1986, str. 200)

4.4.3 Jednotlivé slovesné formy

4.4.3.1. Participium

Participium neboli přičestí je specifický tvar sloves, která mohou mít ve větách různé funkce. Je to „[...] tvar tvořený ze slovesných kmenů mající některé vlastnosti společné se slovesy (zvl. vyjadřování události/dějů), jiné naopak s adjektivy (zvl. vyjadřování stavu), ale v obou případech mající na pravé periférii flexi, která vyjadřuje jako výraz shody se jménem rysy rodu, čísla, pádu, které má toto jméno.“ (NES, 2012–2018, cit. [30. 11. 2018]) Tyto neurčité slovesné tvary neobsahují kategorii osoby a čísla.

4.4.3.2 Participium l-ové

Participium *l-ové* neboli přičestí minulé činné se v současné češtině tvoří od minulých slovesných kmenů. „V praslovanštině se toto participium tvořilo z infinitivního kmene sufixy **-lb, -la, -lo*.“ (Kosek, 2014, str. 248) Participium *l-ové* se využívá v préteritu (*dělal jsem*), kondicionálu přítomném a minulém (*dělal bych*), plusquamperfektu (*byl dělal*), a dokonce i v málo frekventovaném futuru II. typu (*budu dělal*). *L-ové* přičestí je schopné vyjadřovat jmenný rod. Schopnost vyjadřovat jmenný rod byla důležitým aspektem při prosazování složeného préterita před jednoduchými minulými časy.

4.4.3.3 Participium n-ové a t-ové

Participia *n-ové* a *t-ové* se dají souhrnně nazvat přičestími trpnými, pasivními. Tvoří se od infinitivních kmenů. U *n-ového* participia se využívají přípony *-n, -na, -no*, u *t-ového* *-t, -ta, -to*. Tyto přípony mají také schopnost vyjadřovat kategorii jmenného rodu. Pasivní participium se podílí na tvorbě tzv. opisného pasiva, tvořené spojením s tvarem pomocného slovesa být, které se může vyskytovat ve všech časech. Např. *budu volán, jsem volán, byl jsem volán* atd. Ve staré češtině se často při tvorbě pasivního slovesného rodu používalo zvrtné zájmeno *sě*. Například *nesl se* místo *byl nesen*.

4.4.3.4 Participium nt-ové

Participium *nt-ové*, nebo také přičestí přítomné činné (Kosek, 2014, str. 249) se tvořilo z přítomných kmenů pomocí sufixů, které jsou odlišovány podle jmenného rodu a čísla. Pro maskulinum a neutrum singuláru sufix *-a/-e/-ě*, pro femininum *-úci/-ieci* a pro všechny rody plurálu *-úce/-iece* nebo zkrácené podobě *-ce*. Neutrum se později přiklonilo k ženské koncovce a maskulinum se osamostatnilo. K této změně docházelo v průběhu 15. století. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 177) Tvoří se především

od nedokonavých, ale ve staré češtině v menší míře i od dokonavých sloves. Slouží k vyjádření dvou dějů současně probíhajících. V novodobé češtině musí mít tyto dva děje pro použití přechodníku stejný podmět. Ve staré češtině tomu tak nebylo a podmět mohl být odlišný. Jelikož participia *nt-ová* umožňovala tvoření rozsáhlých složitých souvětí, která se používala převážně ve vysokém literárním stylu, v mluvené řeči nebyla využívána, tudíž postupně zanikala. V současné češtině se setkáme s ustrnulými formami přechodníků v podobě deverbativních adjektiv (*volající, trpící*). (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 238)

4.4.3.5 Participium s-ové

Participium *s-ové* neboli přechodník minulý je tvořen od minulého slovesného kmene. Nevyjadřuje minulý čas, ale odkazuje na předčasnost děje před druhým. Tvoří se převážně od dokonavých sloves. Ve staré češtině se *s-ové* participium tvořilo od infinitivního kmene pomocí sufixů *-0, -ši, -še* (*přines, přinessi, přinesše*) pro uzavřené kmeny a sufixy *-v, -vši, -vše* (*udělav, udělavši, udělavše*) od kmenů otevřených. V 19. století byla snaha obnovit používání přechodníků po vzoru češtiny 16. století. Avšak začlenit takto archaické prvky do nové češtiny se nepodařilo a přechodníky v původní podobě novodobá čeština již nepoužívá. (Kosek, 2014, str. 251)

5 Teze

5.1 Fonologická stránka

V polovině 15. století by měla být již provedena většina **hláskoslovných změn**. Předpokládáme, že v analyzované skladbě Tristram a Izalda budou již zcela provedeny **přehlásky, ztráta jotace** ($\text{ě} \rightarrow \text{e}$). Slabikotvorné r a l by se podle teorie na počátku 15. století již objevovat nemělo, proto bychom se měli setkávat s formami s vloženým vokálem u po l a vloženým e před r ve slabikách čr a žr .

Následovala **diftongizace** a následná **monoftongizace** skupinek $\text{ó} \rightarrow \text{uo} \rightarrow \text{ů}$, $\text{ú} \rightarrow \text{au} \rightarrow \text{ou}$. Diftongizace s největší pravděpodobností probíhala již na konci 14. století. Vzhledem k tomu, že tyto změny nelze přesně datovat, budeme u nich opět ve sledovaném období předpokládat určitou nepravidelnost. Nezážené ($\text{ie} \rightarrow \text{í}$, $\text{é} \rightarrow \text{í}$) se udržují v jazyce do konce 15. století, proto by se změna **úžení** v našem textu neměla objevovat. Dále očekáváme, že ustálené **protetické konsonanty** j - a v - by se v textu měli objevovat pravidelně. Změna **souhláskových skupin** $\text{šč} \rightarrow \text{št}'$, $\text{čř} \rightarrow \text{stř}$ by se na přelomu 15. století měla nacházet uprostřed svého vývoje, proto se můžeme domnívat, že v textu nalezneme obě varianty těchto skupin.

5.2 Morfologická stránka

5.2.1 Jmenné kategorie

Pádový systém měl v 15. století také sedm pádů, stejně jako současná češtině. Vzhledem k tomu, že se přetvořil původní kmenový systém na rodový a proběhlo mnoho hláskových změn, předpokládáme, že se můžeme v textu setkat s některými koncovkami, které se mohou od současného paradigmatu odlišovat. Se systémem pádových koncovek souvisí také vznik **životnosti** u substantiv mužského rodu, a to kvůli homonymii některých koncovek pádů *genitiv* – *akuzativ* především u neosobních substantiv a v mužském rodě. V textu předpokládáme výskyt některých starých akuzativních vazeb, které ještě nebyly zasaženy nově vznikající kategorií životnosti. U **gramatického čísla** –

duálu – se domníváme, že jeho výskyt bude nepravidelný, protože by měl být v době vzniku rukopisu na ústupu.

5.2.2 Slovesné kategorie

V období poloviny 15. století bylo využívání slovesných **způsobů** totožné se stavem v nové češtině, proto předpokládáme, že se nesetkáme s odchylkami od současné podoby. Slovesa v **přítomném čase** v období 15. století často patřila do jiné slovesné třídy než je tomu dnes, proto se lze domnívat, že můžeme v textu najít odchylky od současného stavu. Podle odborníků se ustálilo použití **futura** s tvary slovesa *být* již ve 14. století, proto se při analýze textu pokusíme toto tvrzení potvrdit. Největší část práce bude patřit minulým časům. V 15. století byly jednoduché minulé časy **aorist** a **imperfektum** na ústupu a jejich místo začal zaujímat složený minulé čas **préteritum**. Předpokládáme tedy, že složené minulé časy budou nad těmi jednoduchými převažovat. Vzhledem k tomu, že se kategorie **vidu** začala gramatikalizovat již průběhu 14. století (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 201) a vyvrcholila v průběhu 15. století (Kosek, 2014, str. 152), ve stejném období, kdy zanikají jednoduché minulé časy, budeme se v této práci soustředit na možnost rozlišovat aorist a imperfektum podle vidu. Předpokládáme, že v dané památce bude téměř stoprocentní pravděpodobnost, že aorist bude časem pro slovesa dokonavá a imperfektum pro slovesa nedokonavá, neboť toto rozlišování muselo být stanoveno na základě písemných dokladů tyto časy obsahující, tzn. ještě před jejich zánikem v průběhu 15. století. Dále budeme analyzovat participium *nt-ové* a *s-ové*. Předpokládáme, že přechodníky se budou v textu vyskytovat hojně, v původní hláskové podobě a se starším použitím rodovosti, tzn. maskulinum a neutrum se stejným sufixem. Dále předpokládáme, že přechodníky nebudou ještě zcela tvořeny a rozlišovány podle vidové příslušnosti, kvůli neustálené kategorii vidu v období vzniku analyzované skladby.

6 Praktická část

V této části práce se zaměřujeme na popis jevů, vyskytujících se ve staročeské skladbě Tristram a Izalda a uvádíme je na příkladech z textu. Postupujeme chronologicky podle teoretických východisek.

6.1 Fonologická stránka

Čř→tř (stř)

Jednou z nejstarších hláskových změn je přechod *čř→tř (stř)*, probíhající již ve 13. století. Změna *čř→tř (stř)* by měla být v textu již provedena. Souhlásková skupina *tř* a *stř* se v textu vyskytuje, avšak v analyzované části se vyskytují slova pouze s původním *tř/stř*, a ne *čř*. U těchto konkrétních příkladů tedy změna neproběhla kvůli jejich odlišnému etymologickému původu.

[...] *střednie* štědroty sě vždy držěti [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] *striebra*, zlata káza naklásti [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] oř za uzdu vza bez *střmenóv* naň skoči [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] Jeden *třpaslek* bieše [...] (Tichá, 1980, str. 48)

[...] Počě jich tak pilně *střieci* [...] (Tichá, 1980, str. 48)

[...] Král *střěže* své panie! [...] (Tichá, 1980, str. 48)

[...] poruči to *třpaslkovi* [...] (Tichá, 1980, str. 49)

[...] uvrz tu *třiešku* [...] (Tichá, 1980, str. 50)

[...] tomu *třpalkovi* povědě [...] (Tichá, 1980, str. 50)

Šč→št'

Změna *šč→št'* byla prováděna ve 14. a 15. století. Ve slovech *sčěstie*, *ščrbinu* a *nesčěstie* se setkáme s ještě nezměněnou podobou. Naopak slova *štědru*, *štědroty* obsahují novější hláskovou skupinu *št'*. Podle *Etymologického slovníku jazyka českého* (Machek, 1971, str. 623) zní staročeská podoba slova štědrý *ščedr*. V praslovanštině existovala *podoba* *ščedrъ. V některých moravských nářečích se můžeme setkat s odvozenými slovy s hláskovou skupinou *šč* ve slovech *ščedracka* (vánoční polévka),

šcedrovica (vánočka). Z toho můžeme usoudit, že ve slovech *štědru* a *štědroty* výše zmiňovaná změna proběhla.

[...] při všech věcech *štědru* býti [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] střednie *štědroty* se vždy držeti [...] (Tichá, 1980, str.21)

[...] *sčěstie* [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] ukazováše *ščrbinu* lidem [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] každý den *nesčěstie* čekáchu [...] (Tichá, 1980, str. 27)

Já to chci na *sčěstie* vzpustiti [...] (Tichá, 1980, str. 39)

Vkládání vokálů *u* a *e*

Na uvedených příkladech můžeme vidět, že vokál *u* po *l* je již vložen. Skupina souhlásek *ščr/čr* není rozšířena o vokál *e* a na rozdíl od současné češtiny je zde *r* slabikotvorné.

[...] jeho chovala tak *dlúho* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] učinil v bok ránu Tristramovi *hlubokú* [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] ukazováše *ščrbinu* lidem [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] horší nežli *črt* [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] s tím zlým *črvem* [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] núzi dal drak *črný* [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] by od něj jako uhel *črný* [...] (Tichá, 1980, str. 33)

Přehlásky

Ve staročeské skladbě by změny přehlásek měly být již provedeny. Nenalezli jsme žádné nesrovnalosti. Pouze u příslovce *juž* se vyskytuje *u* místo *i*. Vokál *i* by se měl vyskytovat již ve 14. století. (Rejzek, 2015, str. 761) Tento jev jsme porovnali se stavem ve staročeské památce *Gesta Romanorum*, jejíž edice pochází z roku 1473, tj. přibližně ze stejného období jako skladba Tristram a Izalda. V této památce je tato přehláska pravidelně provedena a příslovce *již* se zde vyskytuje s vokálem *i*. Uvádíme dva příklady. „[...] ale pohříchu kazatel *již* móż řeči [...] také nyní *již* sú nastali časové [...]“ ([*Gesta Romanorum*], 2012, cit. [1. 12. 2018]) V prvním příkladu ve skladbě Tristram a Izalda se

přehláska $u \rightarrow i$ nevyskytuje. „Juž znamenajte vsichni, ktoť já jsem.“ (Tichá, 1980, str. 24) Ve druhém příkladu se u vyskytuje zřejmě kvůli rýmové struktuře. Úryvek zní takto: „[...] obžil ne jeden muž, a při svém životě zachován juž.“ (Tichá, 1980, str. 27). Stejný případ bude u *l-ového* participia *držal*. „Tu jemu vece panic, že by toho neostal, ale což mu káže, aby vše rád *držal*“ V příkladu „[...] ve všem byl *uslyšán*, a v žádnéj věci neobmeškán.“ (Tichá, 1980, str. 27) se zřejmě nejedná o zachování rýmové struktury jako v předchozích příkladech. Tady je tvar *uslyšán* správný, protože zde proběhla pračeská depalatalizace.

Ztráta jotace

K tzv. ztrátě jotace, změně \check{e} na e po všech konsonantech kromě retnic, dochází ve 14. století. Pokusili jsme se porovnat tento jev s některými památkami poslední třetiny 14. století, abychom lépe datovali změnu $\check{e} \rightarrow e$. První dva příklady pochází z bajky *O liščě a o čbánu* (verš č. 35,36 a 48), která vznikla v 60. letech 14. století.

[...] *vecě*: „Čbáne, proč běžíš *prudcě*? Přesadíš mi skoro srdce.“ [...] ([*O liščě a o čbánu*], 2011, cit. [1. 12. 2018])

[...] *plavajě* jako *prosěd mořě* [...] ([*O liščě a o čbánu*], 2011, cit. [1. 12. 2018])

Druhá památka je datována do roku 1379. *Život svatého Václava*, z pera Karla IV., je dochován v tzv. Pasionálu muzejním. Uvádíme některé příklady z tohoto textu, v němž ještě nebyla provedena ztráta jotace.

[...] aby *sě* viera křesťanská *spořě* rozmnožila [...] ([*Život svatého Václava*], 2011, cit. [1. 12. 2018])

[...] tehdy Spytigneus, nemnoho na světě *přebyv*, *umřěl* a Vratislav po něm *kniežětem* v Čechách byl *ostal*. [...] ([*Život svatého Václava*], 2011, cit. [1. 12. 2018])

Posledním textem, který nám poslouží k porovnání tohoto jevu, jsou *Knížky šestery*, jejichž první redakce je uchována v klementinském sborníku (Štítný, 2012, cit. [1. 12. 2018]) z roku 1376. Autorem je Tomáš Štítný ze Štítného, zakladatel odborného literárního stylu v češtině. Tvořil nové české ekvivalenty k latinské filosofické terminologii a upravoval i složitou syntax, aby byly odborné texty srozumitelnější. S tím možná souvisí i používání novějších hláskoslovných podob slov. Ve výše zmíněném textu se již setkáváme se ztrátou jotace ve větší míře. Uvádíme některé příklady, ve kterých již

byla ztráta jotace provedena. Určená slova, v nichž proběhla ztrát jotace, jsme porovnali s jejich podobou ve staročeské skladbě Tristram a Izalda.

[...] až do roka *držeti* neděli [...] (Štítný, 2012, cit. [1. 12. 2018])

[...] dubna v březnu, a tak vždy v *dřevniem* druhého hledaj [...] (Štítný, 2012, cit. [1. 12. 2018])

[...] dali *se* črtu oklamati [...] (Štítný, 2012, cit. [1. 12. 2018])

[...] že *se* kdy nepropadnú živi [...] (Štítný, 2012, cit. [1. 12. 2018])

Ve staročeské skladbě Tristram a Izalda se ale s touto změnou nesetkáme. Nezměněné *ě* na *e* nacházíme napříč celým textem. U zvratného zájmena *sě* se se zachovaným *ě* setkáme vždy.

[...] a když *sě* ta vojna rozejde. [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] kterak by *sě* měl u pobití mečem bítí. [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] střednie štědroty *sě* vždy držěti [...] (Tichá, 1980, str. 21)

Stejně tak se *ě* nachází po konsonantech *s*, *š* a *č*.

[...] kterak by *sě* měl u pobití *mečem* bítí. [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] kázané *obyčěje* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] králi, *otčě* milý, [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] déle nechci *čekati* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] *počě* jich Tristram prositi [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] král Mark nechtěl veň *slušěti* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] z jitra i *večěr* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] tvé s ním *sědanie* nenie hodné [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] milo *slyšěti* tobě [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] buď tiem *bezpečěn* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] chci vašim *sědákem* býti [...] (Tichá, 1980, str. 24)

Po souhláskách ř a ž dochází k nepravidelnostem.

[...] tej *řeči* biechu všichni veseli [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] ač bych *umřel*, vždy chci trpěti [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] jest Markóv *sestrězec* nazván [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] zaplatiť mu *dřevnie* raněnie [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] mělo-li by býti tobě toho *žel* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] nemohla nížádná země *ležeti* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] ta dva udatná *mužě* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] což mu *káže* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

Pokud by sloveso *káže* bylo psáno *kážě* změnil by se přítomný čas na participium nt-ové. V přítomném čase se ale nikdy *ě* nevyskytovalo, proto zde ztráta jotace neproběhla. (Lamprecht–Šlosar–Bauer, 1986, str. 215,216) V tomto případě má *ě* a *e* schopnost rozlišovat jednotlivé slovesné tvary a jejich významy.

[...] že by král Mark *zadržěl* nám v svej zemi plat [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] střednie štědroty *sě* vždy *držěti* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

Podle *Etymologického slovníku jazyka českého* (Machek, 1971, str. 131) je původní staročeská podoba *držěti* s *ě*. Ve výše zmiňovaném příkladu (v kapitole *přehlásky*) jsme našli podobu s *a*, *držal*. Zde se jedná o hláskovou alteraci *a*→*ě*, která byla staré češtině produktivním typem morfologického střídání i v *l-ových* participiích. (Komárek, 1969, str. 153)

Diftongizace *ó*→*uo*

Změna *ó*→*uo* nastala asi ve 2. třetině 14. století (Komárek, 2012. str. 96), přesto se ve staročeské skladbě se setkáme v mnoha případech s nezměněnou podobou, tzn. s vokálem *ó*.

[...] zpatřiv toho dě'átka dobrú *vóli*. [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] vskoči ten rek *vzhóru* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] mój *dóm* [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] chci býti *vódce* [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] byl ve všem *dóstojenství* přivítaný [...] (Tichá, 1980, str. 29)

[...] dobře *pósobil* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] jeho dobrý *kón* [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] *Bóh* daj byl dlúho zdráv [...] (Tichá, 1980, str. 68)

V menší míře se objevuje i *uo*. U těchto slov se v textu objevují většinou obě varianty.

[...] Gail na svůj *kuon* vsede [...] (Tichá, 1980, str. 85)

[...] kaž koní u *vuoz* upřieci [...] (Tichá, 1980, str. 42)

[...] tak *puol* čtvrtá den ležiechu[...] (Tichá, 1980, str. 39)

U slov *luosy* a *huoře* se *uo* vyskytuje nenáležitě, protože se mění krátké *o*, nikoli dlouhé *ó*.

[...] *luosy* v knihách vržechu [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] tiem budem mieti *huoře* [...] (Tichá, 1980, str. 56)

U přivlastňovacích zájmen *tvój* a *svój* nacházíme pouze variantu s *ó*, zatímco u zájmena *mój* se vyskytuje i varianta *muoj*.

[...] *mój* dóm [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] neb mi *mój* meč vhod [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] to j'byl Morolt, *muoj* ujec milý [...] (Tichá, 1980, str. 36)

[...] *muoj* otec chtieše jemu dáti [...] (Tichá, 1980, str. 39)

[...] sem věčně *tvój* služebný [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] ty *svój* život chceš stratiti přeč [...] (Tichá, 1980, str. 25)

U pádových koncovek se vyskytuje pouze tvar s *ó*. V genitivu se vyskytuje koncovka *óv*. Stejnou koncovku nalezneme i u příslovce *domóv* a přivlastňovacím adjetivu *Markóv*.

[...] přitisk jej k *pr sóm* svým [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] vece Tristram *poslóm* těm všem [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] i *sírotkóv* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] uzdu bez *střmenóv* [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] v *mečóv* braň [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] s žalostí sě *domóv* zdvižechu [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] jest *Markóv* sestřěnc nazván [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] nadělám túžebných *vduov* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

Rozkolísanost tohoto jevu je zřetelná na následujících příkladech, které v textu následují bezprostředně po sobě. V prvním případě diftong *uo* nevznikl z dlouhého *ó*, ale zřejmě z krátkého. Toto použití diftongu ale nenáležitě a jedná se spíše o nadbytečné prodloužení vokálu. Není proto příkladem diftongizace.

[...] každý pobuode druhého na štít [...] (Tichá, 1980, str. 26)

V druhém příkladu ke změně nedojde, protože poboden obsahuje původní krátký vokál.

[...] by skrze štít poboden velikú ranú [...] (Tichá, 1980, str. 26)

Podobnou rozkolísanost můžeme sledovat i u slovesa *moci*. Uvádíme pouze některé příklady, protože v textu se jev objevuje hojně.

[...] toho *móžeš* mieti [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] to *móžte* všichni znamenati [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] *móžeš* dobře do roka čekati ještě [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] ty *móžeš* jemu dobře přieti [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] nikakěž sě to *nemóž* státi [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] *nemože* Tristram déle státi [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] pověz jemu, *muož-liť* mieti muže kterého [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] *muože-li* se pak mně obrátiti[...] (Tichá, 1980, str. 23)

Monoftongizace *uo*→*ú*

Vzhledem k tomu, že v analyzované památce ještě neproběhla diftongizace, je bezpředmětné zabývat se monoftongizací, protože je to proces navazující a probíhal až v 16. století, stejně tak jako druhá navazující diftongizace (*au*→*ou*).

Diftongizace *ú*→*au*→*ou*

Vokál *ú* se v celém textu na diftong *au/ou* nemění a zůstává v původní podobě.

[...] tvého otce *slúhy jsú* tobě dobře známi a *službú svú* věrně tobě poddáni [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] mu učiním *takú núzi* a tomuť *nebudú* roci *dlúzi* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] *úfajíce* u Buoh [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] byl by s *pravú vierú* mil [...] (Tichá, 1980, str. 24)

Diftongizace *ý*→*ej*

Nejčastěji se objevuje vokál *ý* v tvrdých adjektivech mužského rodu a ve slovese *býti*. V žádném příkladu, který jsme v textu našli, není proveden diftong *ej*, popřípadě podoba *aj*.

[...] tento panic *ozdobný*, všie šlechetnosti *přepěkný* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] otčě *milý* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] jest byl *ukrutný* dosti [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] do smrti zabil z *svých* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] král *bohatý* [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] má to *býti* tuto nadaleko [...] (Tichá, 1980, str. 25)

Pokud se v textu objevuje hlásková skupina *ej*, jedná se vždy o původní tvarotvornou příponu feminina singuláru v dativu či lokálu. (Vážný, 1970, str. 126)

[...] potom by *tej jistej* paní velmi mil [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] zadržel nám v *svej zemi* plat [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] milý pane, povol *mej* radě [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] běda mně, smutnej dievce [...] (Tichá, 1980, str. 27)

Úženi *ie*→*í*, *é*→*í*

V češtině se vyskytuje úženi dvojího typu. Zaprvé monoftongizace *ie*→*í* a zadruhé změna *é*→*í*. Úženi se vyskytuje napříč slovními druhy od substantiv po adverbia. V tomto textu se však ještě neobjevuje.

[...] o *skutciech* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] s *tiem* cizozemcem [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] byla těžka *jedniem* dieťem [...] (Tichá, 1980, str. 21)

V lokálu u vzoru hrad se vyskytuje sufix *-iech*, proto se zde úženi vyskytnout nemůže. Totéž se děje i zájmena *tiem* a číslovka *jedniem*.

[...] ten přivede to *dietě*, že *nynie* ani prvé kde *nikdiež kázanějšieho* nebylo [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] *cizie* země [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] tobě *slúžie* [...] (Tichá, 1980, str. 21) – jedná se o 3. os. pl. podle vzoru *prositi*

U sloves vzoru *prositi* a *trpěti* je potřeba zvažovat, jestli jde o singulár nebo plurál 3. osoby. Oba tvary (*ie* a *i*) jsou možné a nelze zde proto uvažovat, zda-li úženi proběhlo, či nikoli.

[...] tu nad ní ihned smrt *zvíťzí* [...] (Tichá, 1980, str. 21) – jedná se o 3. os. sg. podle vzoru *prositi*

Zdánlivě k největšímu kolísání dochází u substantiva *království/královstvie*. Ve všech pádech totiž nacházíme koncovku *ie*, kromě lokálu, kde se vyskytuje *i* jako původní lokálová přípona. Proto při analyzování substantiv podle vzoru *stavenie* musíme toto brát v úvahu.

[...] v jeho království [...] (Tichá, 1980, str. 23) – lokál – úženi neproběhlo, *i* je původní

[...] o svém království [...] (Tichá, 1980, str. 30)– viz. výše

[...] jeho kráľovstvie [...] (Tichá, 1980, str. 30) – nominativ

[...] jest mu kráľovstvie dobre pôsobil [...] (Tichá, 1980, str. 22) – akuzativ

Adverbium *dříve* by se mělo, podle *Českého etymologického slovníku* (Rejzek, 2015, str. 160), ve staré češtině vyskytovat v podobě *dřeve*. Adjektivum *dřevnie* obsahuje dokonce dvě podoby nezúžených diftongů, *ě* a *ie* (jedná se o grafické rozlišení téhož). Diftong *ie* byl frekventovanější než vokál *ě*, proto zřejmě existovalo *dřeve* a *dřieve* ve dvou podobách vedle sebe. Ve starších nezúžených formách jsou tato slova dokumentován i Tristramovi a Izaldě:

[...] dřeve bez potazu [...] (Tichá, 1980, str. 29)

[...] dřieve nežli [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] zaplatiť mu dřevnie ranenie [...] (Tichá, 1980, str. 26)

Podobně asi došlo k dvojí podobě *vzėti* a *vzieti*. V tomto příkladu se vyskytují vedle sebe ve stejné větě.

[...] co já chci *vzėti*: já chci *vzieti* každé dietě [...] (Tichá, 1980, str. 23)

U následujících příkladů existují i varianty s diftongem *ie*.

[...] nemožieše ani píti, ani *jěsti* [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] chci *řeci* [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] jest byl *kniežecého* urození [...] (Tichá, 1980, str. 22)

U slovesa *hlédáchu* varianta s *ie* neexistuje.

[...] nemocného *hlédáchu* [...] (Tichá, 1980, str. 27) (ve smyslu „hlídat“, nikoli „hledat“)

Výjimkou je sloveso *přieti* ve smyslu *přáti*. Zde neprobíhá úžení, ale nacházíme příklad „[...] morfologického střídání a→ě, jež závisí na měkkosti následující souhlásky (nebo slabiky); před měkkou souhláskou (nebo měkkou slabikou) je *ě*, před tvrdou a.“ (Komárek, 1969. str. 153)

[...] Buoh zvitěziti *přieti* chtěl [...] (Tichá, 1980, str. 25)

Hláška *j-* na začátku slova

Některé hlásky *j-* na začátku slov mají původ již v praslovanštině. Slova, která obsahují takto vzniklou počáteční souhlásku, není snadné při analýze odhalit. Zmiňujeme zde proto příklady, které jsou odlišné od současného jazyka, nebo jsou jiným způsobem nápadné.

[...] jeho *jmanem* byl [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] páni, *jmanové* i král [...] (Tichá, 1980, str. 27)

X

[...] kniežat i *manóv* [...] (Tichá, 1980, str. 102)

[...] rytieře i *manstvie* [...] (Tichá, 1980, str. 102)

[...] byla *jmenována* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

X

[...] byla Izalda *menována* [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] on sobě *jmě* Tinas Litan *jmějieše* [...] (Tichá, 1980, str. 21) (*jmě* = jméno)

[...] o to potaz *jměchu* [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] *jměli* sú [...] (Tichá, 1980, str. 27)

X

[...] potrebie *měl mieti* [...] (Tichá, 1980, str. 24)

Uvádíme příklady, které se v textu vyskytují nejčastěji. Je z nich zřejmé, že používání náslovného *j-* je v celé skladbě zcela nepravidelné a vyskytují se obě varianty jak s *j-* na bez něj.

Používání *j-* je velmi specifické u pomocného slovesa být ve složeném minulém čase. O této problematice se zmiňujeme níže.

6.2 Morfologická část

6.2.1 Jmenné kategorie

6.2.1.1 Pád a životnost

Při analyzování pádového systému ve staré češtině se musíme zaměřit především na přechody tvarotvorných přípon mezi pády. Vzhledem ke vznikající kategorii životnosti, musíme uvažovat nad přechody sufixů genitiv – akuzativ u mužského rodu. Genitivní přípona začala nahrazovat akuzativní, která se původně tvarově shodovala s nominativem. Díky tomuto přechodu, který dokázal odlišit podmět od předmětu ve vztahu s přísudkem, vznikla kategorie životnosti.

[...] úfajíce u Buoh, v pán náš [...] (Tichá, 1980, str. 24)

V tomto příkladu se ještě nerozlišuje kategorie životnosti, proto je zde ještě použit starý akuzativní tvar.

Nenáležitě použití pádových koncovek

[...] maršálku přikázal, aby jeho *panošem* ctnú hospodu dal. [...] (Tichá, 1980, str. 22)

Tvar substantiva *panošem* je náležitý pro instr. sg., nikoli pro dativ plurálu. (Vážný, 1970, str.52) Ale „Vzor *panoš* měl už v nejstarší češtině hojně tvarů shodných se vzorem *oráč*, a proto s ním do 16. stol. úplně splynul.“ (Vážný, 1970, str. 20) Podle vzoru *oráč* je uvedenému příkladu nejvíce podobný tvar dativu plurálu pomocného vzoru *král, ke králém* s dlouhým vokálem. Avšak s krátkým vokálem existuje podle vzorů tvar *panošem* jen v instr. sg. Zde tedy nacházíme nesprávnou podobu pádové koncovky.

[...] Buoht' pomoz ustavičného pokoje a míru [...] (Tichá, 1980, str. 23)

V tomto příkladu je použit genitiv, přestože se z kontextu nabízí spíše dativ, *pomoz (k) ustavičnému pokoji a míru*.

6.2.1.2 Životnost

[...] učiním takú nůzi a tomuť nebudú *roci* dlůzi. [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] než jsú přešli *roci* [...] (Tichá, 1980, str. 28)

U substantiva *rok* se v plurálu používá tvar, který připomíná životnost podle dnešního vzoru *pán*. Příčina však bude zřejmě ve vztahu akuzativ-nominativ v plurálu, který má své kořeny v kmenovém systému mužského rodu. (Vážný, 1970. str. 11)

Nejčastějším zachováním neživotné podoby u životného substantiva je ve jméně *kůň*, *koník*, *oř* nebo také *mimochodník*. Staré tvary akuzativu přetrvávaly až do počátku 18. století. (Vážný, 1970, str. 10)

[...] *vzem oř za uzdu* [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] *tak spáli jemu Sarpand, ta san, jeho dobrý kón*, [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] *také tu jeho oř trudný uzřechu* [...] (Tichá, 1980, str. 34)

[...] *kam se ten rek poděl, jenžto jest tento oř jměl* [...] (Tichá, 1980, str. 34)

[...] *tu na svůj koník vsed* [...] (Tichá, 1980, str. 51)

6.2.1.3 Číslo

Zde upozorňujeme na existenci dvojného čísla neboli duálu. Do dnešní češtiny se zachovaly pouze jeho pozůstatky, užívané především pro některé tvary některých párových orgánů. Speciální duální deklinaci obsahují pouze číslovky *dvě/dva* a *obě/oba*. Duálové tvary se v textu vyskytují většinou v kontextu s číslovkou *dvě/dva*, *obě/oba*. Duální deklinační koncovky nacházíme jak u číslovek samotných, tak i u substantiv, adjektiv a pronomín, se kterými jsou ve shodě. Samozřejmostí jsou i specifické tvary u konjugace sloves, o nichž se zmíníme níže.

[...] *Dva panice velmi kázaná* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] *ta dva udatná mužě* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] *sta králově ruce* [...] (Tichá, 1980, str. 30)

[...] *dvěma vlaštovicema* [...] (Tichá, 1980, str. 30)

[...] *jakžto se dalo od túto dvú rekú*, ani na se tak hněvivě tekú [...] (Tichá, 1980, str. 26)

Přísudek *tekú* je v tomto případě plurálem, přestože jeho nevyjádřený podmět se vztahuje k duálové entitě. Je tedy možné, že je užito tohoto tvaru buď kvůli rýmové struktuře, nebo se zde může jednat o odklon od duálu.

6.2.2 Slovesné kategorie

6.2.2.1 Duál u sloves

U substantiv, adjektiv, pronomín a numerálií existovaly specifické sufixy pro dvojné číslo, stejně tak tomu bylo i u sloves. Pro každou osobu existovaly tři různé sufixy, singulárový, plurálový a duálový. Ve staré češtině se tedy používalo devět sufixů místo dnešních šesti. Duálové tvary se používaly tehdy, vyskytoval-li se podmět v páru, označoval párové orgány, nebo souvisel s číslovkou dva, oba. Slovesné duálové formy jsou dnes již zcela vymizelé. (Čechová, 2000, str. 154)

V následujícím příkladu splývají koncovky pro indikativ prézenta a aorist asigmatický. Z podmětu není zřejmé, jestli se jedná o dvojnou entitu.

[...] tuž *jedeta* vojska [...] (Tichá, 1980, str. 22)

V aoristu je možné použít dvě varianty koncovek, *-sta* i *-šta*

[...] hněnivě na sě s kopím *hnašta*, až obě v kusy *ztřieskašta* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] tuž v hromadu i *tečěsta* a tu sě ukrutně *bišta* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] pro něž oba práce *dojidešta* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] s sebu milostivě *rozmluvista* [...] (Tichá, 1980, str. 40)

S duálovými tvary se setkáváme i u plusquamperfekta,

[...] spolu *sě biešta porazila* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] *byšta byla* oba *ztracena* [...] (Tichá, 1980, str. 40)

V imperfektu.

[...] *sě meči* tak *sraziešta*, že jednak *ohlušena biešta* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

V préteritu,

[...] *sta* králově ruce ten vlas *vzely* [...] (Tichá, 1980, str. 30)

I v prézentu.

[...] *musivě* obě toho *strádati* [...] (Tichá, 1980, str. 41)

[...] oba v jednom mieste milost *měli* [...] (Tichá, 1980, str. 44)

[...] *jidechu* v radu oba ta. To *umluvichu* mezi sobú [...] (Tichá, 1980, str. 43)

V dvou předchozích příkladech je podmět v dvojném čísle, ale přísudek se vyskytuje v třetí osobě plurálu. Tento případ může být známkou postupného zániku duálových forem. V textu se ale tento rozpor vyskytuje výjimečně.

[...] já sem vám svú pannu poručila, v tom *sta* mi svú vierú *obručila*, *abyšta* ji měla v stráži [...] (Tichá, 1980, str. 43)

Zde se vyskytuje duál v přímé řeči. Tento jev je v celém textu neobvyklý. Většinou se duálových tvarů nepoužívá v promluvách jednajících postav.

6.2.2.2 Slovesný čas

Ve staré češtině se používalo sedm slovesných časů. Tento počet se postupně redukoval na čtyři, budeme-li uvažovat i čas předminulý jako samostatný. Jeho podoba, např. *byl jsem psal*, se může v současné češtině používat, avšak má již příznak archaismu. Pomocné sloveso *být* má dnes ale pouze podobu préterita. Ve staré češtině bylo možno využít sloveso *být* ve všech tehdy existujících minulých časech. Préteritum je jediný minulý čas, který se používá v novodobé češtině, protože jednoduché minulé časy aorist a imperfektum zanikaly v průběhu 15. století. Přítomný čas svou podobu nezměnil. V budoucím čase se ustálilo pomocné sloveso *být* na úkor jiným pomocných sloves *chtít*, *mít*, *začít*. Futurum exactum, neboli futurum druhého typu (*budu dělal*), je dnes již také vymřelé.

6.2.2.3 Přítomný čas

Přítomný čas ve staré češtině se od novodobého významným způsobem nelišil. Zřetelněji se zde ale ukazovaly přechody mezi slovesnými třídami. Ve staročeské skladbě ještě mnoho sloves náleželo k méně produktivní 1. třídě, ze které se pak postupně přesouvaly do tříd produktivnějších. Uvádíme některé příklady.

Přechody mezi třídami

I.→II. třída

[...] mu se již zdálo, že by mečem mohl *vlásti*. [...] (Tichá, 1980, str. 22)

Vlásti – vládnouti

[...] ohlédavši jej, v jeho rány *sieže* svú rukú. [...] (Tichá, 1980, str. 27)

Sieže – sáhne

I.→IV. třída

[...] V roceť se vzdy k tobě *vráci*, [...] (Tichá, 1980, str. 28)

Původní tvar je *vrácu*, v příkladu proběhla přehláska $u \rightarrow i$.

Vráci – vrátím

[...] Počě jich tak pilně *střieci*, [...] (Tichá, 1980, str. 48)

Střieci– střežit

[...] něčím ji rač *ostřieci*, aby zbyla takové věci! [...] (Tichá, 1980, str. 52)

Ostřieci – střežit (ohlídat)

I.→V. třída

[...] jichž každý *pobuode* druhého na štít, [...] (Tichá, 1980, str. 26)

Pobuode – pobodá

[...] vietř se vztrže jemu k žalosti, *mece* jím sem i tam bez milosti.[...] (Tichá, 1980, str. 28)

Mece – metá

[...] Jehožto ižádny muž tak dobrého neměl, kterýmž by se tak *sieci* směl. [...] (Tichá, 1980, str. 32)

Sieci – sekati

III.→V.

Kmenotvorný příznak -je- zanikl v důsledku stahování. Tím vznikla nová V. třída.

[...] v ten čas dojdeš toho, já to *znaji*, že [...] (Tichá, 1980, str. 46)

Znaji – znám

III.→IV.

[...] on pokusi jinak toho, *zkušuje*, zdali by našel koho, [...] (Tichá, 1980, str. 48)

Zkušuje – zkouší

[...] *pokuši*, a sama k němu jít *muši* a prosit [...] (Tichá, 1980, str. 55)

Pokuši – pokuším

Muši – musím

[...] Bohu svú porúčěji duši, mé tělo vám povolit *muši*. [...] (Tichá, 1980, str. 43)

Muši – musím

[...] Ne tak mistře, ale toť *pravi* za věrné, žež mu toho *ukráci* sedanie! Bud' to milo slyšeti tobě, jáť bohda *zíšti* jeho čest i sbožie, [...] (Tichá, 1980, str. 23)

Pravi – pravím

Ukráci – ukrátím

Zíšti – získám

Pobuode – pobodá

U sloves *znaji* (pův. *znaju*), *pokuši*, *muši*, *pravi*, *ukráci*, *zíšti* „měla 1. osoba sg. ve starém jazyce koncovku -u. Pouze pět sloves atematických mělo příponu -m. [...] přípona se rozšířila k velkému počtu sloves. [...] přijímání této koncovky napomáhala tvarová analogie.“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986. str. 233) Tvary sloves 5. třídy (*děláš, dělá*) jsou velmi podobné tvarům atematických sloves (*dáš, dá*), proto převzaly jejich koncovky včetně přípony -m. Tento tvar upřednostňuje i Hus ve svých jazykových spisech. (Cuřín, 1964, str. 108)

6.2.2.4 Budoucí čas

Ve staročeské skladbě se budoucí čas tvoří pomocí pomocného slovesa *být*. Pokud se vyskytnou slovesa *mít*, *chtít*, *začít*, nejsou zde ve funkci pomocného slovesa pro vyjádření budoucnosti. Futurum II. typu se v textu nevyskytuje. Potřeba zřetelně odlišovat futurum od času přítomného předznamenala vznik nově vznikající kategorie, vidu. Dokonavá slovesa dokážou jednoduše vyjádřit budoucnost bez pomocného slovesa, zato ale nevyjadřují přezens (*napsat*, *napišu* (odkazuje do budoucnosti)). Nedokonavá slovesa snadno vyjádří přítomný čas, ale pro vyjádření budoucnosti potřebují pomocné sloveso *být* (*psát*, *budu psát*). Nově vzniklé vidové opozice začaly později hrát svoji roli ve všech ostatních slovesných časech.

6.2.2.5 Minulý čas

Ve staré češtině existovaly, kromě složených minulých času, minulé časy jednoduchém, které jsou ale v 15. století na ústupu. Kategorii minulého času se zabýváme detailněji, proto uvádíme pouze výběr příkladů, které můžeme doplnit statistickými daty. Při analyzování préterita a plusquamperfekta jsme použili text celé skladby. Pro zmapování aoristu a imperfekta využijeme pouze čtyřicet stran z osmdesáti, protože, vzhledem k množství jevů, nám tento vzorek bude pro naše účely postačovat.

6.2.2.5.1 Préteritum

Préteritum se skládá s indikativu prezenta slovesa *být* a *l-ového* participia. Ve staré češtině se pomocné sloveso *být* používalo pro všechny osoby. Pro 3. osobu singuláru se používal tvar *jest*, pro 3. osobu pluráru tvar *jsú*. Tyto tvary se v novodobé češtině již neobjevují. Ve staročeské skladbě Tristram a Izalda je používání slovesa *být* zcela nepravidelné. Pro každou z osob existují tři různé varianty slovesa *být*. První varianta obsahuje *j-* (*jsem*, *jsi*, *jest*, *jsme*, *jste*, *jsú*), druhá *j-* neobsahuje (*sem*, *si*, *sme*, *ste*, *sú*). Ve všech osobách kromě 2. osoby sg. můžeme nalézt i variantu s výpustkou pomocného slovesa. Ve druhé osobě singuláru nacházíme *-s* ve spojení se zájmeny, příslovci a spojkami (*tys*, *jaks*, *ačs*, *všaks*). Nejvíce variant však obsahuje 3. os. sg. Celkem se vyskytuje sloveso *být* ve 3. os. sg. v préteritu ve 705 příkladech. Nejméně zastoupená je forma *je*, zřejmě zkrácená podoba *jest*. V současné češtině se používá pro vyjádření 3. os. sg právě tato varianta (*On je mladý*, dříve bychom se setkali zřejmě s větou *On jest mlád*). Forma *je* se v textu vyskytla v počtu 39 (5,5% zastoupení). Druhou nejčastější podobou je forma *j'*. Domnívali jsme se, že tato zkrácená podoba se v textu vyskytuje kvůli veršové struktuře, ale domněnka nebyla správná, protože je skladba psaná bezrozměrným veršem,

ve kterém se neobjevuje žádná pravidelnost. Osamostatněné *j* s apostrofem (*j'*) se v textu vyskytlo v počtu 66 (9,4%). Pomocné sloveso *být* ve tvaru *jest*, které by mělo reprezentovat správný spisovný tvar, jsme v textu našli v počtu 161 (22,8%). Nejčastěji se préteritum v 3. os. sg. vyjadřovalo pouze *l-ovým* participiem s elipsou pomocného slovesa ([...] kupec kázal zvěstovati [...]) (Tichá, 1980, str. 32). Tato podoba se vyskytla v nadpoloviční většině (439 příkladů, 62,3%). To znamená, že pomocné sloveso *být* v 3. os. sg. v préteritu bylo na ústupu a značně převažoval tvar préterita bez něj. Z celkového obrazu pomocného slovesa *být* ve 3. os. singuláru je vidět, že se původní *jest* zřejmě měnilo postupně. Za přechodné prvky jeho zániku můžeme považovat tvary *je* a *j'*. Naproti tomu v 3. osobě množného čísla je nejčastěji používán náležitý tvar *jsú* (67,5%). Varianta s výpustkou se vyskytuje v jedné čtvrtině případů. Tvar bez *j-*, *sú*, jsme našli v textu pouze 12 krát ze 160 příkladů. Co se týče podoby (varianty), pomocného slovesa *být* v 3. os. sg. a 3. os. pl. nespátřujeme zde žádnou analogii v jejich vývoji. V plurálu je nejčastější náležitý tvar *jsú*, zatímco v singuláru je zánik *jest* v plném proudu. V první osobě jednotného i množného čísla můžeme spatřovat podobnost v hojnosti výskytu pomocného *být* s použitím počátečního *j-*. V plurálu jsme našli pouze jeden příklad slovesa *smé*, a dva příklady s výpustkou. Tyto výpustky, stejně tak jako příklady v 1. osobě singuláru, vznikly vždy v souvětí, v němž sloveso *být* bylo uvedeno v předchozí části věty. Z takto malého počtu příkladů ale nelze vyvodit jasný závěr. Sloveso *sem* v singuláru se vyskytuje hojněji, a to v jedné čtvrtině všech příkladů. V pěti příkladech jsme se setkali s elipsou. V 1. os. sg. má varianta bez *j-* nejvyšší poměr výskytu v porovnání s ostatními osobami. Druhou osobu plurálu préterita jsme v textu našli pouze jedenkrát, a to ve tvaru bez počátečního *j-*, *ste*. Podobný případ nastal i u dvojného čísla, u kterého jsme v textu našli pouze pět příkladů, a to ve 3. osobě ve variantě *sta*. K lepší přehlednosti přispěje následující tabulka.

Tabulka 3 Statistika pomocného slovesa *být* v *préteritu*

	Počáteční <i>j-</i>	Bez poč. <i>j-</i>	Elipsa <i>být</i>	Koncové <i>-s</i>	<i>j'</i>	<i>je</i>
1.os.sg.	<i>Jsem</i> 56 (68,3%)	<i>Sem</i> 21 (25,6%)	∅ 5 (6,1%)	–	–	–
2.	<i>Jsi</i> 6 (17,1%)	<i>Si</i> 2 (5,7%)	–	<i>Tys, ačs</i> 27 (77,2%)	–	–
3.	<i>Jest</i> 161 (22,8%)	–	∅ 439 (62,3%)	–	<i>J'</i> 66 (9,4%)	<i>Je</i> 39 (5,5%)
1.os.pl.	<i>Jsme</i> 14 (82,3%)	<i>Sme</i> 1 (5,9%)	∅ 2 (11,8%)	–	–	–
2.	<i>Jste</i> 0	<i>Ste</i> 1 (100%)	∅ 0	–	–	–
3.	<i>Jsú</i> 108 (67,5%)	<i>Sú</i> 12 (7,5%)	∅ 40 (25%)	–	–	–
1.os.du.	–	–	–	–	–	–
2.	–	–	–	–	–	–
3.	<i>Jsta</i> 0	<i>Sta</i> 5 (100%)	∅ 0			

Uvádíme od každé varianty jeden příklad. Postupujeme chronologicky podle tabulky.

[...] já mním, že *jsem* zle *neučinil* [...] (Tichá, 1980, str. 34)

[...] tuto *sem* já *byl*, zde ∅ *byl* uzdraven [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] že *jsi* ty také smutek *vzel* [...] (Tichá, 1980, str. 49)

[...] již *si* mne z hluboka *pokusil* [...] (Tichá, 1980, str. 70)

[...] *ačs* koli *zabil* Sapanda sám [...] (Tichá, 1980, str. 34) – spojení se spojkou

[...] *nebylas* nikdiež jeho žena [...] (Tichá, 1980, str. 80) – spojení přímo s participiem

[...] ale mně's *učinil* zlého mnoho [...] (Tichá, 1980, str. 53) – spojení se zájmenem pomocí apostrofu

Koncové *-s* se připojuje především ke spojkám, zájmenům a slovesům.

[...] když *jest* *zabil* škodlivého Sarpanda [...] (Tichá, 1980, str. 35)

[...] tu nůzi *dal* Ø jemu drak černý [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] toho *j' byl* mašálek jist [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] jiného *je* srdce jeho *nemělo* za práci čeho [...] (Tichá, 1980, str. 39)

[...] my *jsme* tomu *rozuměli* obecně [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] než *činili sme* tvé kázanie [...] (Tichá, 1980, str. 44)

[...] ot blázna *jsme* nic nesličného nevidali, ani ot kterého člověka Ø *slýchali*

[...] (Tichá, 1980, str. 93)

[...] že *ste* kdy to směli učiniti [...] (Tichá, 1980, str. 43)

[...] bez pochybenie *jsú* nám *pravili* [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] jenžto *sú* té jězdy *vzeli* [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] helm s hlavy Ø *sněly* jemu [...] (Tichá, 1980, str. 34)

[...] jakžto *sta* nejlépe *mohla* [...] (Tichá, 1980, str. 44)

6.2.2.5.2 Aorist a imperfektum

Aorist a imperfektum jsou dva jednoduché časy, které jsou v současné češtině již zcela zaniklé. Pozůstatky aoristu můžeme dnes najít jen v některých tvarech pomocného slovesa *být* v kondicionálu. Aorist vyjadřuje ukončený děj nebo stav, zatímco imperfektum děj probíhající. Z této jednoduché definice vyplývá, že by zde mohla existovat souvislost mezi ukončeností a neukončeností dějů a vidovými opozicemi. Nedokonavý vid byl vyjadřován především pomocí prostých kmenů, zatímco dokonavý vid se vytvářel jednak přetvářením tohoto kmene (*házet, hodit*), jednak pomocí předpon, prefixací (*kázat, přikázat*), a také v menší míře deprefixací (*tonout, utonout*), u níž dnes není její původ na první pohled zřejmý. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, 201)

Pro analýzu staročeské skladby Tristram a Izalda použijeme prvních čtyřicet stránek z celkových 82. Materiál z této části textu nám bude postačovat k tomu, abychom si udělali kompletní přehled o stavu jednoduchých minulých časů v době vzniku památky.

Polovina textu obsahuje 639 příkladů složeného minulého času, préterita, z celkového počtu 1005, to znamená, že se v druhé polovině textu vyskytuje préteritum řidčeji. Úvodní polovina textu obsahuje 835 příkladů aoristu a 214 imperfekt. Je možné, že ve druhé části textu se počty jednoduchých minulých časů navyšují přímo úměrně s poklesem préterita. Tento údaj ale není pro naše účely příliš podstatný.

6.2.2.5.3 Aorist

Vzhledem k tomu, že aorist vyjadřuje ukončený děj, měla by slovesa, od kterých je tvořen, mít podobu vidu dokonavého. V použité části staročeské skladby jsme našli 835 aoristových forem, z nichž je 602 tvořeno od dokonavých sloves. Tato dokonavá slovesa byla tvořena převážně prefixací (např. *při-vezechu*, *nad-jide*, *roz-váza*, *při-káza*). Méně často se setkáváme s původně dokonavými slovesy, od kterých je možno tvořit slovesa nedokonavá pomocí sufixace (např. *pójčich* (půjčit x půjčovat), *řečě* (říci x říkat), *pusti* (pustit x pouštět)) Nedokonavá slovesa jsou pro aorist použita ve 333 případech. Tento počet udává, že nedokonavá slovesa jsou zde pro tvorbu aoristu použita více než v jedné třetině všech příkladů. Celkem jsme našli 52 nedokonavých sloves, od kterých je tvořen aorist. U třinácti z nich jsme napočítali, že se vyskytují ve čtyřech a více příkladech. Sestupně jejich frekvenci můžeme seřadit takto: *vecěti* (107), *jíti* (39), *býti* (27), *kázati* (26), *věděti* včetně záporu (14), *chtíti* (9), *prositi* (7), *státi* ve smyslu „státi na místě, nehýbat se“ (7), *praviti* (6), *nemeškati* (5), *sěděti* (5), *jmíti* (4), *musiti* (4). Zbýlých 38 sloves jsme našli nejčastěji v jednom, nebo dvou exemplářích. Např. *pyčě*, *pichu*, *jěchu*, *špehova*, *hnašta*, *tečěsta*, *plakachu*, *lkachu*. Vzhledem k tomu, že se vyskytují ojediněle, můžeme je považovat za výjimky, či chyby, nebo tuto ojedinělost můžeme přičítat i neobvyklosti těchto sloves. Můžeme vyvrátit naši domněnku, že by měl být aorist tvořen dokonavými slovesy. Nejčastěji se setkáváme se slovesem *vece* (v menší míře *vecechu*, *vecechom*), od infinitivu *vecěti*. Toto sloveso je nedokonavé, ale v textu nese význam ukončenosti děje. Dnes je tento výraz zaniklý, proto bychom ho mohli do současné češtiny přeložit jako *řekl*. Z toho vyplývá, přestože je *vecěti* imperfektivní, nese význam dokonavosti. Celkem se v úryvku objevuje v počtu 107, proto má ve statistice velký význam. Téměř vždy se používá v uvozovacích větách před přímou řečí. Podobný statistický význam mají slovesa *kázati* (aor. *káza*), *býti* (aor. *by*) jako součást přísudku

jmenného se sponou a *jíti* (aor. *jide*, popř. *jidechu* i *jedechu*). *Kázati* se vyskytuje v počtu 26, *býti* (sponové) v počtu 27 a *jíti* najdeme dokonce 39krát. *Kázati* se používá v textu často místo dnešního *říkati*, tudíž ne jen ve smyslu rozkazu. Tato čtyři slovesa se tedy celkem vyskytují v počtu 199 z 333 imperfektiv. Často nacházíme i *chtieti*, *věděti*, *praviti*, *jmieti*, *prositi*, *sěděti*. Je zřejmé, že i nedokonavá slovesa umožňují tvorbu aoristu. Jejich počet ale není velký. Uvádíme 13 sloves, která se vyskytují nejčastěji a zahrnují téměř celý počet všech nedokonavých sloves použitých pro aoristové tvary v textu. Je tedy zřejmé, že ne všechna nedokonavá slovesa mohou tvořit aoristy. Téměř se nesetkáme se slovesy, která vyjadřují dynamický děj, ale jedná se zde spíše o modální a neplnovýznamová slovesa a slovesa, která mají pomocnou funkci a často se pojí s infinitivem. Pokud se adjektivum vyskytuje ve funkci přísudku, má téměř vždy jmennou podobu. (*mil*, *čist*, *teskliv*, či neutrum *hrozno*)

[...] tehdy *vece* král Rivalin: [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] páni *vecechu*: [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] i *káza* po svého šafáře *jíti* a *chtě* s ním o Tristrama *rozmluviti* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] ten rek *jide* k svému kopí [...] (Tichá, 1980, str. 25)

[...] tehdy v radu všichni *jidechu* a ihned o to potaz *jměchu* [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] s ním *skládána* ta panna *by* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] potom *by* tej jistej paní velmi *mil* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] *by nevesel* [...] (Tichá, 1980, str. 23)

[...] v ten čas *nemeška* přijíti [...] (Tichá, 1980, str. 35)

[...] *sedě* tu před ložem právě [...] (Tichá, 1980, str. 42)

[...] i *musicchu* se tak milovati [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] ižádný *nemoh* rozuměti [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] ižádný z nich *nechtě* tu ostati [...] (Tichá, 1980, str. 40)

Aoristové tvary vytvořené od dokonavých sloves jsou v převaze. Jejich počet je 602. Více než dvě třetiny (419) těchto dokonavých sloves jsou tvořeny tzv. prefixací. To je proces změny nedokonavého slovesa v dokonavé pomoci předpony. Tato slovesa jsou většinou plnovýznamová. Ostatní slovesa bez předpon jsou dokonavá ve své podstatě, tj. nejsou odvozená. Jedním takovým dokonavým slovesem je *počít* (*počnout*), které existuje i ve variantě *začít*. To se ale ve staročeské skladbě nevyskytuje. Sloveso *počít*, nejčastěji ve tvaru *počě*, se v polovině textu vyskytuje v počtu 75, což odpovídá 42% všech původně dokonavých sloves v textu. Jeho četnost je zřejmě způsobena tím, že se jedná o fázové sloveso, které je součástí přísudku, jehož hlavní význam nese plnovýznamové sloveso v infinitivu. Sloveso *počě* se ve většině příkladů pojí s infinitivy nedokonavých sloves, které mají význam spojen s aktem řeči, nebo promluvy.

[...] *počě* jeho *prošiti* [...] (Tichá, 1980, str. 57)

[...] *počě* *napomínati* [...] (Tichá, 1980, str. 33)

[...] *počě* jeho *tázati* [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] *počě* opět *mluviti* [...] (Tichá, 1980, str. 57)

[...] tu *počěchu* srdečně *žalovati* [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] *počěchu* královi takto *řéci* [...] (Tichá, 1980, str. 56)

Druhým nejčastějším je sloveso *státi se*. ve formě *sta se*, z tvaru 1. os. sg. minulého času *stal se* ve smyslu „dělo se“, „událo se“, nikoli *stoju* ve smyslu „spočívat na místě“. Jedná se tedy opět o sloveso neplnovýznamové, v tomto případě sponové. V první podobě *stanu se* vypadá tvar aoristu v 3. os. sg. *sta se*. Sloveso *sta se* se v textu vyskytuje v počtu 19.

[...] *zatiem se sta* veliká drahota [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] *sta se* jemu toho tu milá věc [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] na jednom jezeře velmi velikém *sta se*, že přijide paní [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] veliká *se* tu žalost *sta* [...] (Tichá, 1980, str. 21) – *stanu* – ve významu „dít se“ je dokonavé

X

[...] dále nemohúc jíti, tu *sta* [...] (Tichá, 1980, str. 28) – stoju – ve významu setrvat je nedokonavé

Uvádíme některé příklady použití plnovýznamových dokonavých sloves pro tvorbu aoristových tvarů, u nichž nenacházíme předponu.

[...] s sebou je do země *vzechu* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] šafář *da* jim vše [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] i *povědě* jemu ten muž polesní [...] (Tichá, 1980, str. 32)

[...] *zby* života [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] proti němu s spěchem *kroči* [...] (Tichá, 1980, str. 40)

[...] i *pójčich* jí své košilky bílé [...] (Tichá, 1980, str. 43)

[...] o tej potřebě brzo *skoči* [...] (Tichá, 1980, str. 22)

Jak již bylo řečeno, většina aoristových konstrukcí byla vytvořena z dokonavých sloves, která ale vznikla odvozením pomocí prefixů ze sloves nedokonavých. Původně dokonavá plnovýznamová slovesa pro tvorbu aoristu se v textu vyskytují méně často. Více jak polovinu původně dokonavých sloves (51,3 %) tvoří fázové sloveso *počítí* a sloveso *státí se*, které se může používat jako sponové, ale v textu jsme ho v této funkci nenašli, je plnovýznamové.

6.2.2.5.4 Imperfektum

Imperfektum je další jednoduchý minulý čas, který ale na rozdíl od aoristu vyjadřuje čas probíhající. Předpokládáme proto, že v tvorbě imperfekta budou hrát důležitější roli nedokonavá slovesa. V polovině textu jsme napočítali 214 tvarů imperfekta. To je čtyřikrát méně než aoristů. Nepoměr dokonavých a nedokonavých sloves je zde mnohem zřetelnější. V celkovém počtu jsme našli pouze 12 dokonavých sloves, ze kterých bylo vytvořeno imperfektum, z nichž 6 je vytvořeno prefixací.

[...] vši zlostí zhrdav, cnosti *se přidržíeše* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] mnohokrát *se* meči tak *sraziešta* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

[...] až *se* na strany, hledajíc, *rozběžiechu* [...] (Tichá, 1980, str. 34)

4 příklady jsou tvořeny od původně dokonavých sloves.

[...] a když ji Tristram *spatříše* [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] tuž se oba v nemoc *položiechu* [...] (Tichá, 1980, str. 38) – podmět je v dvojném čísle, avšak přísudek vyjadřuje plurál

Následující dvě slovesa by podle *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ, 2008–2018, cit. [1. 12. 2018]) měla náležet k oběma vidům současně. Avšak podle *Slovníčku staré češtiny* (ŠimekSlov, 2006–2018, cit. [1. 12. 2018]) je sloveso nadáti se dokonavé a ve *Staročeském slovníku* (StčS, 2006–2018, cit. [1. 12. 2018]) se uvádí sloveso *praviti* jako nedokonavé.

[...] nižádnému toho *nepraviechu* [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] tomu *sě málo nadáchu* [...] (Tichá, 1980, str. 60)

94 % všech ostatních imperfekt je vytvářeno z nedokonavých sloves. Některá z těchto sloves jsou vytvořena ze sloves dokonavých pomocí kmenotvorného sufixu -ova- / -va-.

[...] od něho *sě vzdalováše* [...] (Tichá, 1980, str. 46)

[...] to jim smutku *přidáváše* [...] (Tichá, 1980, str. 49)

[...] *sě* smrti jednak *přibližováše* [...] (Tichá, 1980, str. 49)

Ostatní nedokonavá slovesa jsou původní. 20 % (39) všech původních nedokonavých sloves zaujímá sloveso býti (*bieše*, *biechu*). V aoristu mělo sloveso být vždy postavení sponového slovesa, ale v imperfektu často zaujímá pozici plnovýznamového slovesa s významem „existovat“. Funkci sponového slovesa má ve 20 případech, plnovýznamové se nachází v počtu 19. Sponové *bieše* se také, stejně jako u aoristu pojí se jmenným tvarem adjektiva.

[...] mezi nimi jeden man jeho *bieše* [...] (Tichá, 1980, str. 37)

[...] na nichž *bieše* drahý kámen rozličný [...] (Tichá, 1980, str. 36)

X

[...] velmi *horliv* *bieše* [...] (Tichá, 1980, str. 59)

[...] jenž jednomu *bieše učiněn* hrodek [...] (Tichá, 1980, str. 60)

V tomto příkladu se vyskytuje *n-ové* participium *učiněn* s pomocným slovesem *být* v imperfektu. Imperfektum zde vyjadřuje trpný rod, který se v této podobě ve staré češtině nepoužíval příliš často, protože k ustalování používání jiného času než přítomného u pomocného slovesa *být* docházelo podle Šlosara později, až v 17. století. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 198) Zabývali jsme se i jinými neplnovýznamovými slovesy např. atematickým *jmieti*, a modálními *chtieti*, *moci*, jejichž počet je také vyšší. Sloveso *(j)mieti* v podobě *(j)mějieše*, *(j)mějieše*, *(j)mějiechu* se vyskytuje v počtu 18, *chtieti* (*chtieše*, *chtiechu*) a *moci* (*možieše*, *možiechu*) 11 krát.

[...] kdežto král *mějieše* kvas [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] na sobě *jmějiechu* také postavcové rúcho [...] (Tichá, 1980, str. 36)

[...] radějšie *chtiechu učiniti* [...] (Tichá, 1980, str. 24)

[...] nižádné ženy *pojieti nechtieše* [...] (Tichá, 1980, str. 29)

[...] pro pravé tu hoře *ostati nemožieše* [...] (Tichá, 1980, str. 38)

[...] *možiechu* se dobře *skryti* [...] (Tichá, 1980, str. 51)

Ostatních sloves nedokonavých, plnovýznamových se v textu vyskytuje 120 z celkového počtu 198. Vzhledem k tomu, že v celé polovině textu jsme našli pouze 12 dokonavých sloves, můžeme tvrdit, že v imperfektu je souvislost mezi probíhajícím časem a nedokonavým videm zřejmější.

Výskyt nejčastěji použitých sloves ve staročeské skladbě jsme porovnali s údaji, které obsahuje slovník *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* (Jelínek, 1961). Dvacet nejčastěji používaných sloves v novodobé češtině se z velké části shoduje se stavem sloves ve staročeské skladbě. Jedná se především o slovesa neplnovýznamová jako *býti*, *míti*, *moci*, *chtíti* a *začítí*. Jediné zřejmější odchylky nacházíme u sloves, která jsou v dnešní češtině považována na archaismy *kázati*, *vecěti* a *praviti*, která mají ale souhrnný význam *říci/říkati*. Sloveso *říci* je ve frekvenčním slovníku osmé nejčastější, *říkati* je na pozici čtrnácté. Vyšší výskyt neplnovýznamových sloves je způsoben tím, že fungují jako pomocná pro jiná plnovýznamová slovesa. Jsou ale důležitá pro naše statistické údaje, proto s nimi pracujeme detailněji.

6.2.2.5.5 Plusquamperfektum

Plusquamperfektum neboli antepreteritum, čas předminulý, je dalším minulým složeným časem. Skládal se z minulého času slovesa být a *l-ového* participia. Používal se ve třech podobách, podle toho, ve kterém čase se vyskytovalo pomocné sloveso být. Jediná varianta, která se dochovala do současné češtiny, se skládá z préterita slovesa být a *l-ového* participia. „Ve 20. stol. a pravděpodobně zejména v češtině posledního půlstoletí se plusquamperfektum i ve spisovné češtině užívá velmi zřídka a obvykle jen se speciálním stylovým záměrem (archaizace jazyka a/nebo stylu, humor, ironie), zcela vzácně se užije patrně i bez stylového záměru, pouze jako jeden z prostředků vypjatě knižního jazyka.“ (NES, 2012–2018, cit. [30. 11. 2018]) Tento typ se v celé skladbě vyskytuje v počtu 38 (52 %) z celkového počtu 72, tzn. více než v polovině případů. I v préteritu, které je používáno ve tvarech plusquamperfekta, se vyskytují všechny varianty, které jsou popsány v kapitole o préteritu samotném. Vyskytují se tedy příklady jak s pomocným slovesem *být* ve tvaru *s j-* (*jsú, jest*), tak bez něj (*sú, sem*), i s elipsou .

[...] neb *Ø byl* toho dobře *zaslúžil* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

[...] neb *jest byl* zhrdal vši zlostí [...] (Tichá, 1980, str. 22)

[...] neb *je byl* opak *obrátil* slova [...] (Tichá, 1980, str. 90)

[...] protože *j' byl* velice *ustal* [...] (Tichá, 1980, str. 61)

[...] i byli *jsú* umyslili [...] (Tichá, 1980, str. 40)

[...] jenžto *sem byla* *slíbila* vám [...] (Tichá, 1980, str. 44)

Vzhledem k podmětu je u následujícího příkladu možný dvojitý výklad slova *sem*. První možností je příslušnost *sem* k příslovcím určujícím směr. Toto příslovce by ale mělo mít podobu *sěm*, protože ve staročeské skladbě ještě neproběhla ztráta jotace. Přikláníme se proto k druhé možnosti, přestože v kontextu by mělo adverbium *sem* smysl. Druhá možnost odkazuje na to, že antepreteritum je složeno z *l-ového* participia *přijel* a pomocné préteritní složky *byl jsem* ve formě bez *j-*, *sem*.

[...] jáť *sem* ot stara dávná svobodný ... z Lohnois *byl přijel sem* [...] (Tichá, 1980, str. 25)

V následujícím příkladu není shoda mezi pomocným prvkem a l-ovým participiem. Možná je to ale způsobeno chybou v tisku a není to příznak jazykového jevu.

[...] aby dobrá byla, na to *byl se* dobře *rozmyslila* [...] (Tichá, 1980, str. 35)

Uvádíme i možný příklad pasivního slovesného rodu při použití času plusquamperfekta.

[...] *byšta byla* oba ztracena [...] (Tichá, 1980, str. 40)

U slovesa *byšta* se nachází původní imperfektivní koncovka. „Koncovky *-ste* v 2. osobě plurálu a *-sta* v 2. a 3. osobě duálu jsou nepůvodní [v imperfektu]; byly přejaty z aoristu. Na druhé straně se někdy v aoristu objevují imperfektivní koncovky *-šte* a *-šta* (v 2. osobě plurálu a v 2. a 3. osobě duálu).“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 239)

Použití imperfekta pro tvorbu plusquamperfekta je téměř stejně frekventované jako použití préterita. Vyskytuje se v počtu 30. Nejčastěji se užívá 3. os. sg.

[...] ten válku proti jednomu králi *vzdvihl bieše* [...] (Tichá, 1980, str. 21)

Ale vyskytuje se i v dvojném čísle.

[...] ta dva udatná mužě z dobré špíle spolu *se biešta porazila* [...] (Tichá, 1980, str. 26)

Pouze pět příkladů zastupuje použití aoristu pro tvorbu předminulého času.

[...] jakž s ní *umluvili běchu* [...] (Tichá, 1980, str. 43)

[...] *byšta byla* oba ztracena [...] (Tichá, 1980, str. 40)

[...] ješto *byšta* spolu *pomluvila* [...] (Tichá, 1980, str. 49)

6.2.2.5.6 Přechodníky

Ve staré češtině se používaly dva druhy přechodníků, přechodník minulý a přítomný, jinými slovy též participium *s-ové* a *nt-ové*. V dnešní češtině se aktivně používají pouze některé ustrnulé tvary (*chtě/nechtě, počínaje, vyjma, soudě* atd.) (Grepl, 1995. str. 336), nebo procesuální adjektiva tvořena adjektivizací ženského tvaru přechodníku přítomného nedokonavých sloves (např. *nesoucí, prosící*) a adjektiva rezultativní aktivní, vytvořená od přechodníků minulých sloves dokonavých (*přinessí, poprosivší*). (Grepl, 1995. str. 172) V novodobé češtině existuje pravidlo, že přechodník musí mít stejný podmět jako přísudek řídicí věty. Ve staré češtině toto pravidlo

neexistovalo, můžeme se tedy setkat přechodníkovým tvarem, který není shodný s podmětem daného přísudku.

6.2.2.5.7 Participium *nt-ové*

Participium *nt-ové* se nazývá též přechodníkem přítomným. Tvoří se od přítomného kmene nedokonavých sloves pomocí specifických koncovek. Ve staré češtině měl mužský a střední rod singuláru stejné zakončení *-a/-e/-ě*, femininum sg. *-úci/-ieci* a plurál *-úce/-iece*. V současné češtině jsou tyto koncovky pozměněné. Došlo k osamostatnění maskulina přechodem neutra k femininu. Tvar *-úci/-ieci* se změnil na *-ouc/-íc*, tvar *-úce/-iece* na *-uoce/-íce*. Tyto změny zřejmě proběhly díky hláskovým změnám, kterými byla diftongizace a úžení. Podle definic by se měl přechodník přítomný tvořit od nedokonavých sloves, ale ve staročeské skladbě se setkáváme s mnoha odchylkami. Stejně tak se vyskytuje mnoho nepravidelností v používání náležitých koncovek. V polovině skladby jsme napočítali 143 *nt-ových* participií, z nichž má staročeskou podobu pouze 73. U zbylých 70 participií nejsou koncovky použity podle úzu češtiny 15. století. Toto číslo ukazuje, že již v období poloviny 15. století byl vývoj participia *nt-ového* v plném pohybu. V textu jsme našli 13 *nt-ových* participií, která nejsou tvořena od nedokonavých sloves, ale od sloves dokonavých. „V souladu s psl. stavem a na rozdíl od nč. se stč. participium *nt-ové* tvořilo jak od nedokonavých, tak dokonavých sloves (převažovaly však formy nedokonavých sloves).“ (Kosek, 2014, str. 250)

[...] Tristram po puol noci sě položi, *lehna* na jednom obyklém loži [...] (Tichá, 1980, str. 44) – náležitý tvar *ležě*

[...] *vezma* s lípy ratolest – učiniž pro zlych lidí lest [...] (Tichá, 1980, str. 49) – náležitý tvar *vzem* (podle vzoru *pnu*)

[...] aby je, *vyveda* z hradu [...] (Tichá, 1980, str. 59) – novočeský tvar *vyved*

Nejpravidelnější používání koncovek nacházíme u maskulina. Neutrum jsme v textu nenašli. Text obsahuje 53 mužských koncovek, z nichž pouze 3 obsahují sufix, který pokládáme za nesprávný. Mezi staročeskou a novočeskou podobou koncovek *-a/-e/-ě* nespatřujeme rozdíl, proto nemůžeme posoudit, zda-li mužské koncovky prošly nějakými změnami. Spíše soudíme, že u těchto koncovek k žádnému vývoji nedošlo a zachovaly se v nezměněné podobě do současné češtiny. Pouze u koncovky *-ě* došlo ke změně na *-e*, pravděpodobně ztrátou jotace. Tři odlišnosti, které v textu nacházíme,

nepoukazují na vývoj koncovek, ale jsou zřejmě způsobeny pouhou analogií, která je znatelnější mezi ženským rodem singuláru a plurálem, nebo chybou.

[...] jeho ke mně v službú obrat', *prosiec* jeho účinkem milým [...] (Tichá, 1980, str. 55) – dobově náležitý tvar *prosě*

[...] uzře jednoho mužě *utiekajíc* z té núze [...] (Tichá, 1980, str. 32) – dobově náležitý tvar *utiekaje*

[...] až ho k břehu přístrči (vítr) u jednoho králova města, dále *nemohúc* jíti, tu sta [...] (Tichá, 1980, str. 28) – náležitý tvar *nemoha* popř. *nemoh* (s-ové part.)

V ženském rodě se vyskytují jen dva příklady náležitých koncovek *-úci/-ieci*. Zbylých 28 tvarů feminina je podle dobových gramatických zvyklostí nesprávné. Vyskytují se ve čtyřech variantách *-íc, -iec, -úc, -éc*. Koncovka *-íc*, která se používá v současné češtině, se ve staročeské skladbě vyskytuje v 16 příkladech (53,3%). Takové množství příkladů se v textu vyskytuje zřejmě kvůli postupujícímu vývoji přechodníkových tvarů. Koncovka *-iec* se vyskytuje 9 krát (30%). Podle jejího tvaru můžeme usuzovat, že je přechodnou formou mezi *-ieci* a novodobým zúženým *-íc*. Všechny koncovky, které uvádíme jako nenáležité, již ztratily zakončení *-i*, které je pro staročeskou podobu ženské koncovky specifické. Varianta *-éc* v participiu *bojéc sě* je nezúženou podobou. Analogicky uvažujeme i o participiu *jsúc*, v němž ještě neproběhla digtongizace *ú→ou*.

[...] králová vymysli proti lsti lest, *bojéc sě*, by nepřišla v zlu pověst [...] (Tichá, 1980, str. 47)

[...] Izalda, *jsúc* zklamána a jsúci beze lsti ctná žena [...] (Tichá, 1980, str. 46)

V předchozím příkladu se v jedné větě se vyskytuje správný staročeský i nesprávný (přechodný) tvar.

[...] (Brangenena) tu *stojiec* učini veliké lkánie [...] (Tichá, 1980, str. 39)

[...] *plačíc* ona k němu mluvieše [...] (Tichá, 1980, str. 27)

Varianta náležitého použití přechodníku v ženském rodě.

[...] mezi nimi jako róže stkvúcé, *jsúci* u převelikém smutku [...] (Tichá, 1980, str. 61)

Přechodníky mají v množném čísle pro všechny rody stejné zakončení. V textu se nachází 47 příkladů *nt-ového* participia v plurálu, z nichž 21 je tvořeno staročeskými koncovkami *-úce/-iece*. Pokud se v textu vyskytuje přechodník přítomný pro množné číslo, ve 24 případech chybí koncové *-e*, podobně jako u ženského rodu. Největší množství nenáležitých koncovek má podobu *-íc*, vyskytující se v počtu 16 (34%). V současné češtině mají koncovky podobu *-ouce/-íce*, tzn. opět se vyskytuje koncové *-e*. Ve femininu jsme se domnívali, že nenáležité koncovky mapují určitý vývoj participia, ale v plurálu tento vývoj nevidíme. V koncovkách, které považujeme za nenáležité použité u plurálu, můžeme najít shodné tvary s nenáležitě použitými ženskými tvary.

[...] když by, *přemohúc* nás, i pryč jeli [...] (Tichá, 1980, str. 23) – dobově náležitý tvar *přemohúce*

[...] dokudž vám neslíbí, dotud mu *nepraviec*, aby [...] (Tichá, 1980, str. 24) – dobově náležitý tvar *nepraviece*

[...] poslové otavad sě pryč obrátichu k Moroltovi *chvátajíc* [...] (Tichá, 1980, str. 25) – dobově náležitý tvar *chvátajiece*

[...] tu na poli uzřě druhé muže *stojiece* a jeho *čekajíce* pilně [...] (Tichá, 1980, str. 32)

V tomto příkladu se přechodník *stojiece* a *čekajíce* vztahuje k předmětu *druhé muže*. Můžeme ho chápat buď jako nenáležitý tvar jednotného čísla maskulina, tzn. uzřě *druhého muže*. Z kontextu je právě tato možnost pravděpodobná. V tomto případě by byla koncovka participia použita špatně. Druhou možností je chápat *druhé muže* jako plurál a koncovka u participia *stojiece* by tedy byla náležitá staročeská a u *čekajíce* v novočeské podobě.

Stejně tak se chovají koncovky u maskulina. Můžeme zde tedy sledovat pouze určité sblížení přechodníku přítomného. Nejčastěji se setkáváme se zakončením *-íc*, a to v 57,9%. U maskulina se tato podoba vyskytuje pouze jednou, jako nekorektně použitá, ale u plurálu je poměrně hojná. Vyskytuje se v 16 příkladech (34%), přestože není správná. Ve stejném počtu 16 ji nacházíme i u ženského rodu, avšak zde jí považujeme za podobu novočeskou. Vyskytuje se dokonce v 53,3% příkladů. Výše popisované analogie jsou přehledněji znázorněny v následující tabulce.

Tabulka 4 *Statistika sufixů nt-ového participia*

NT-ové participium	Maskulinum sg.		Femininum sg.		Plurál	
Správná staročeská varianta	-a, -e, -ě (50) 94%		-úci -ieci (2) 6,7%		-úce -iece (21) 44,7%	
Nesprávná varianta	-úc (1) 2%	-iec (1) 2%	-úc (2) 6,7%	-iec (9) 30%	-úc (3) 6,4%	-iec (5) 10,6%
	-	-íc (1) 2%		-éc (1) 3,3%	-	-íc (16) 34%
	-	-	-	-	-	-ě (1) 2,1%
Novočeská varianta	-a	-e	-ouc (0)	-íc (16) 53,3%	-ouce (0)	-íce (1) 2,1%

Duálové tvary participia *nt-ového* se podle Koska (Kosek, 2012, str. 250) shodovaly s plurálem. Šlosar (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, str. 177) se taktéž zmiňuje i příslušnosti duálu k plurálovým koncovkám. Souhlasíme, že dvojné číslo, které je z dnešního pohledu vnímáno jako typ plurálu, se s ním ve tvarech shoduje. Tomu odpovídá i naše zjištění. V celém textu jsme speciální tvar přechodníku pro dvojné číslo nenašli.

Sloveso *řeci*

Sloveso *řeci* má podle *Malého staročeského slovníku* (MSS, 2006–2018, cit. [1. 12. 2018]) dvojí vid. V novodobé češtině patří ke slovesům dokonavým. Participium slovesa *řeci* se tvoří koncovkami přechodníku přítomného *a/úci/úce*, které se častěji pojí se slovesy nedokonavými. Sloveso *řeci*, konkrétně jeho přechodníky *řka* a *řkúc*, jsme vyčlenili z předchozí kapitoly, protože se v textu vyskytuje velmi často a má již v této době ustrnulé tvary, které přetrvaly do současného jazyka. Napočítali jsme 51 příkladů přechodníků od slovesa *řeci*. Přechodníkový tvar *řka*, náležitý pro singulár maskulina a neutra, se vyskytuje v počtu 37 příkladů, z nichž ani jeden není použit nenáležitě. Pokud se v textu vyskytuje forma *řka*, vždy se jedná o jednotné číslo maskulina. Druhou variantu *řkúc* jsme našli ve třinácti příkladech. Pouze v jednom příkladu se jednalo o jednotné číslo mužského rodu.

[...] vrátiv sě, takto k svým manóm mluvi, *řkúc*: [...] (Tichá, 1980, str. 33)

Stejný tvar *řkúc* se používá jak pro ženský rod jednotného čísla, tak i pro plurál, přestože bychom mohli říci, že náležité tvary budou vypadat spíše *řkúci* a *řkúce*. Stejně tak jako v jiných slovesech, koncovky *-i* a *-e* jsou velmi často apokopované, u slovesa *řéci* je to pravidlem. Pro plurál jsme našli čtyři příklady.

[...] s velikým křikem (přítelé i manové) lkajíc k Hospodinu, *řkúc*: [...] (Tichá, 1980, str. 27)

[...] oni na to počechu mysliti, *řkúc*: [...] (Tichá, 1980, str. 30)

[...] tu potkáváchu nás mnozí lidé, *řkúc* [...] (Tichá, 1980, str. 31)

Pro ženský rod nacházíme devět příkladů, které mají všechny podobu *řkúc* bez *-i*. V novodobé češtině je podoba bez *-i* přijata za správnou.

[...] tu panna na to pomysli a na to odpověd takto učini, *řkúc*: [...] (Tichá, 1980, str. 28)

[...] svému otci ona povědě, *řkúc*: [...] (Tichá, 1980, str. 35)

Přechodník přítomný má v tomto příkladu funkci uvozovací věty mezi dvěma částmi přímé řeči. Tento neobvyklý jev jsme našli v celém textu pouze v jednom příkladě.

[...] Izalda ihned v ten čas vzkvieli se u veliký hlas: „Nu,“ *řkúc*, „viece nelžete [...]“ (Tichá, 1980, str. 44)

Pouze ve dvou příkladech po participiu *řkúc* následuje nepřímá řeč, tedy věta, která v tomto případě pouze odkazuje k promluvě.

[...] tu potkáváchu nás mnozí lidé, *řkúc*, že jsú honěni z této země [...] (Tichá, 1980, str. 31)

[...] v tom se nám posmievali *řkúc*, že to darmo nenie [...] (Tichá, 1980, str. 53)

6.2.2.5.8 Participium s-ové

Participium *s-ové* neboli přechodník minulý je tvořen od minulého slovesného kmene příponami *-Ø*, *-ši*, *-še* pro uzavřené kmeny a *-v*, *-vši*, *-vše* pro otevřené kmeny z dokonavých sloves. Vyjadřuje předčasnost jednoho děje před druhým. Participium *s-ové* bylo méně frekventované než *nt-ové* participium, proto zřejmě začalo zanikat dříve. Ve staročeské skladbě Tristram a Izalda se objevuje v počtu 89 příkladů. Staročeské a

novočeské koncovky se u minulého přechodníku shodují, proto nenacházíme jejich neadekvátní používání, co se týče tvarů. Nesetkali jsme se ani se záměnou koncovek mezi rody a jednotným a množným číslem, tak jako tomu bylo u nt-ového participia. V textu jsme našli 50 příkladů pro přechodník mužského (a středního) rodu, jednotného čísla, 23 příkladů pro ženský rod singuláru a pouze 9 příkladů plurálu, který zahrnuje všechny rody. Všechny příklady mají dobově náležitý tvar. Zaměřili jsme se také na to, jestli jsou tyto přechodníky tvořeny od dokonavých nebo nedokonavých sloves. Setkali jsme se pouze s osmi příklady přechodníků, které nebyly tvořeny od dokonavých sloves. U mužského rodu singuláru jsme zaznamenali dvě odchylky.

[...] to *znamenav* král, že mu tvrdě odpovídáše [...] (Tichá, 1980, str. 25) – podle dokonavého základu *zaznamenav*

[...] žež král, *nemeškav* déle [...] (Tichá, 1980, str. 57) – podle dokonavého základu *nezmeškav*, v textu se objevuje *nepomeškav*

U ženského rodu singuláru jsme našli nenáležité koncovky u třech příkladů. Vždy ale jednalo o sloveso *nemeškati*.

[...] ta panna ... k Brangeneně vece *nemeškavši* [...] (Tichá, 1980, str. 33)

[...] králová dlúho *nemeškavši* jide k zahradě [...] (Tichá, 1980, str. 52)

[...] ona *nemeškavši* dlúho [...] (Tichá, 1980, str. 54)

Plurál obsahuje dvě chybná použití přechodníku minulého.

[...] ti páni, *nemeškavše* dlúho pripravichu sě [...] (Tichá, 1980, str. 36)

[...] tuž viece nic *neřiekavše* jidechu róžno [...] (Tichá, 1980, str. 54)

Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ, 2006–2018, cit. [1. 12. 2018]) uvádí, že sloveso *meškati* je nedokonavé. Nedokážeme posoudit, proč zrovna toto verbum dává vzniknout přechodníku minulému v tolika případech a je téměř jediné, které umožňuje tvorbu *s-ového* participia z nedokonavého slovesa. Přechodník minulý je v textu tvořen i dokonavou variantou tohoto slovesa, *pomeškati*. Zřejmě zde má důležitou roli význam slovesa *meškati* „neotálet“, „ihned zareagovat“, který odkazuje na jednorázovou, tedy dokončenou činnost.

7 Závěr

Cílem této práce bylo provést analýzu staročeské skladby Tristram a Izalda jak po stránce literární, tak především po stránce jazykové. V literární části jsme se zaměřili na historii vzniku této skladby, na její původ a na její postavení v kontextu české literatury. Zjistili jsme, že literární vědci se v názorech na toto dílo liší, především co se týče pohledu na jeho umělecké literární kvality. Posoudit, zda-li je dílo umělecky cenné nebylo cílem naší práce, avšak i s přihlédnutím k jeho rozsahu zcela jistě není zanedbatelné jako rozsáhlá dobová literární památka. Nedokážeme nicméně blíže určit, proč je zájem o toto dílo ze strany literárních vědců tak malý. Většina literárních historiků toto dílo totiž odsunuje do pozadí svého zájmu a v publikacích týkajících se starší české literatury nalezneme pouze strohé příspěvky čítající pouze několik vět. Např. *Lexikon české literatury* (Merhaut, 2008), *Přehledné dějiny literatury* (Balajka, 1992)

V kapitole *Český jazyk v období 15. století v proměně* jsme popisovali, jak se vyvíjela čeština z pohledu společnosti. Čeština se v té době stala plnohodnotným jazykem. Velkou zásluhu na zrovnoprávnění češtiny s ostatními jazyky, které se používaly na území Čech, měl Mistr Jan Hus. Ten mimo jiné navrhl nový diakritický pravopis, který nahrazoval do té doby používaný pravopis spřežkový. Předpokládali jsme, že jeho dílo *De Orthographia Bohemica*, jejíž vznik se datuje do 1. desetiletí 15. století, bude mít vliv na rukopis staročeské skladby Tristram a Izalda. Avšak změny pravopisu pronikaly do rukopisů pomalu. V rukopise se změny neprojeví, protože celé dílo je psáno mladším spřežkovým pravopisem. Objevili jsme ale dva příklady slov, v nichž se háček vyskytuje, *rzecz ěch* a *komuz ě*. Nedokážeme posoudit, zda-li se tyto značky v textu vyskytují právě pod vlivem Husova diakritického pravopisu, nebo jestli mají jiný význam. Fonémy *č* a *ž* neměly v mladším spřežkovém pravopise svůj specifický grafém, či spřežku. Hus dále odmítal používání jednoduchým minulých časů aoristu a imperfekta. Vzhledem k tomu, že se v díle tyto časy živě používají, nebyl tedy na Husova doporučení brán zřetel. Stejně tak se v textu hojně objevovala slovesa, která neobsahovala atematické zakončení s *-m*, jež Hus upřednostňoval. V textu je zachována podoba sloves *proši*, *muši*, *kráci* a další. Používání tvarů duálu bylo rovněž používáno v rozporu s Husovým dílem. Z toho vyplývá, že Husův spis neměl na staročeskou skladbu Tristram a Izalda žádný vliv. Domníváme se proto, že zkoumaný rukopis, datovaný do poloviny 15. století, byl

pouhým opisem originálu z poslední třetiny 14. století, nikoli jeho aktualizací. Původní domněnku o vlivu Husova díla na analyzovanou skladbu jsme tímto vyvrátili.

V celé práci pracujeme s informací, že rukopis staročeské skladby *Tristram a Izalda*, vznikl v roce 1449. Tímto letopočtem jsme se řídili při tvorbě teoretické části této práce. Popsali jsme tedy stav českého jazyka v tomto období. Při podrobné jazykové analýze staročeské skladby jsme zjistili, že se v mnoha ohledech teoretická východiska rozcházejí se stavem jazyka, kterým byla skladba napsána. Z toho lze vysuzovat, jak již bylo řečeno výše, že skladba v polovině 15. století opravdu nevznikla a že je tedy pouhým opisem.

Stav jazyka ve staročeské skladbě jsme popsali v praktické části této práce. Uváděli jsme mnoho konkrétních příkladů. Vybírali jsme takové příklady, které dobře reprezentují zkoumané jevy.

Nejprve jsme se zabývali fonologickou stránkou jazyka. Předpokládali jsme, že v analyzované skladbě bude již většina hláskoslovných změn provedena. Především přehlásky a ztráta jotace. Jako první jsme se zaměřili na změny souhláskových skupin *čř→tř(stř)*. Nenalezli jsme konkrétní příklady, z nichž bychom mohli posoudit, zda-li změna proběhla či nikoli, protože se s textu vyskytují pouze slova, ve kterých je souhlásková skupina *tř(stř)* původní. Změna *šč→št'* probíhala na přelomu 14. a 15. století a její výskyt je rozkolísaný. Vyskytuje se zároveň nová i starší varianta. Analýza textu ukazuje, že vkládání samohlásky *-u-* a *-e-*, jejichž použití by mělo být ustáleno na počátku 15. století, je stále v procesu vývoje. Vokál *u* po *l* je vložen, zatímco *e* před *r* ještě ne. Přehlásky jsou v textu provedeny v souladu s teoretickými východisky. Jedinou odchylkou je přehláska *u→i*, jejíž neexistenci jsme vysvětlili vhodnějším použitím v kontextu skladby, konkrétně rýmovou strukturou. Detailněji jsme se zabývali tzv. ztrátou jotace, při níž se mění *ě* na *e*. Porovnávali jsme její výskyt s výskytem ve třech jiných staročeských památkách. Přestože by ztráta jotace měla být v *Tristramovi* již provedena, není tomu tak, stejně jako u dvou dalších památek, *O liščě a čbánu* a *Života svatého Václava*. Naproti tomu v díle Tomáše Štítného je z velké části ztráta jotace provedena, přestože je dílo datováno do roku 1376. Vzhledem k tomu, že užívání *ě* a *e* je nepravidelné, nepovedlo se nám tedy tuto změnu konkrétněji datovat. Protože však v posledním zmiňovaném díle ztráta jotace proběhla, můžeme říci, že stav se skladbě *Tristram a Izalda* je archaičtější, než jsme původně předpokládali, tedy z poslední třetiny

14. století. Další změna, která potvrzuje starší původ skladby je diftongizace $ó \rightarrow uo$, která postupně nastávala ve 2. třetině 14. století. Tuto změnu ale v mnoha příkladech v textu nenacházíme, používá se tedy $ó$ v nezměněné podobě. Pouze v několika příkladech se objevuje diftong uo . To potvrzuje předpokládanou rozkolísanost tohoto jevu. Stejně tak se v nezměněné podobě vyskytuje původní $ú$, ze kterého se tvoří diftong au . V mužském rodě singuláru u jmen by se měl vyskytovat diftong ej , vzniklý z y . Taktéž jsme se s ním textu neselekali. Úženi $ie \rightarrow i$ a $é \rightarrow i$ se v textu také nevyskytuje, avšak tato změna probíhala až do konce 15. století, proto ji nemůžeme brát v úvahu, pokud hodnotíme stáří této rukopisné památky. Neprovedené diftongizace opět odkazují na velmi archaický jazyk, který se již v polovině 15. století nepoužíval. Po celkové analýze hláskoslovných změn jsme usoudili, že stav fonologické složky je archaický, a tedy zřejmě nereprezentuje jazyk poloviny 15. století, doby vzniku Strahovského rukopisu, ale spíše jazyk doby vzniku první verze této skladby.

Největší část práce jsme věnovali analýze staročeského tvarosloví, jmenným i slovesným kategoriím. Pokládali jsme za vhodné zmínit se alespoň okrajově o všech mluvnických kategoriích, kterými čeština disponuje. Nejdříve jsme se věnovali jmenným kategoriím. Předpokládali jsme, že se v textu setkáme s některými pádovými koncovkami, které se budou odlišovat od systému pádových koncovek v současné češtině. Kategorie pádu úzce souvisí s kategorií životnosti u mužského rodu. Vzhledem k tomu, že kategorie životnosti nebyla ještě ustálena, setkali jsme se v textu se staršími akuzativními tvary pádových sufixů místo novějších tvarů. Všechna slova, která nesou význam „kůň“, se v textu chovala jako neživotná, přestože v současné češtině jsou životná. Analýzou textu se nám potvrdil předpoklad, v němž jsme tvrdili, že se v textu budou vyskytovat staré akuzativní vazby.

Důležitou jmennou kategorií je číslo, v jehož analýze jsme se zaměřili na duál. Duál byl v polovině 15. století na ústupu, ale ve staročeské skladbě se vyskytoval zcela pravidelně vždy, když se entita objevila v počtu dvou. Nezaznamenali jsme v textu tedy žádný postupující zánik tohoto jevu, čímž jsme vyvrátili původní předpoklad, že duálové tvary budou rozkolísané. Jmenné kategorie nevykazovaly žádné zvláštní odlišnosti.

Slovesnými kategoriemi jsme se zabývali nejdětailněji. S kategorií osoby souvisí kategorie čísla. Stejně jako u jmen hraje i u sloves svou roli dvojnásobné číslo. Duál se vyskytoval napříč všemi slovesnými časy. Jeho používání bylo ve skladbě Tristram a

Izalda, až na několik výjimek, pravidelné a ve shodě s podmětem. Do kapitoly o slovesných časech jsme zařadili mnoho příkladů a také statistik. Počítali jsme jednotlivé jevy, abychom z nich mohli vyvodit závěry především týkající se pravidelnosti určitých jevů, chybovosti, nebo existence různých výjimek.

U přítomného času jsme se zaměřili na přechody mezi neproduktivními a produktivními slovesnými třídami. V období vzniku rukopisu se ještě mnohá slovesa řadila k neproduktivní 1. v některých případech i 3. třídě přítomného kmene, ze kterých se postupně přesouvala do produktivnějších tříd. Mnohá slovesa ještě nepoužívala atematickou příponu *-m*, která je v současné češtině přítomná u čtvrté a páté třídy.

Budoucí čas se v textu neodlišoval od poznatků v teoretické čisti práce, čímž se potvrdil předpoklad, že se pro tvorbu futura bude využívat pouze tvar pomocného slovesa *být*. Futurum exactum, neboli futurum druhého typu, se ve staročeské skladbě nevyskytuje.

Ve staročeské skladbě Tristram a Izalda jsme analyzovali čtyři minulé časy. Složený čas préteritum obsahuje pomocné sloveso *být*, u kterého jsme se setkali s velkou nepravidelností, co se týče jeho tvarů. Vytvořili jsme proto přehlednou tabulku, z níž můžeme vyčíst přesná statistická data týkající se výskytu pomocného slovesa *být*.

Tuto statistiku jsme vytvořili z celé staročeské skladby, tzn. z přibližně 9000 veršů. V textu se vyskytuje minulý složený čas préteritum v počtu 1005 příkladů. Zbylé jevy jsme hodnotili z poloviny textu tzn. prvním 41 stránek z 82. Polovina textu obsahuje 639 préterit, 835 aoristů a 214 příkladu imperfekta. Z těchto údajů vyplývá, že jsme se v naší počáteční úvaze zmýlili. Předpokládali jsme totiž postupný úbytek jednoduchým minulých časů a nárůst nového složeného minulého času. V textu ale jednoznačně převažují jednoduché minulé časy nad těmi složenými. Tuto skutečnost můžeme také považovat za důkaz, že první znění této skladby bylo předlohou pro vznik dalších opisů.

V průběhu vývoje jazyka vznikala potřeba zřetelněji odlišovat futurum, tvořené jedním slovem, a prézens, protože přítomní tvary některých sloves primárně vyjadřovaly futurum. Potřeba toto rozlišovat dala vzniknout nově vznikající kategorii vidu. Vid dokáže rozlišit ukončenost a neukončenost děje, stejně jak byly s to vystihnout jednoduché minulé časy ve staré češtině. Aorist vyjadřoval ukončený děj a imperfektum neukončený děj. Tato skutečnost nabízí hledání souvislosti mezi gramatikalizací vidu a používáním jednoduchých minulých časů. Konkrétně tvoření aoristu od dokonavých

sloves a imperfekt od sloves nedokonavých. U aoristu jsme tuto domněnku vyvrátili, protože nedokonavá slovesa byla použita ve více než třetině příkladů. Imperfektum by se mělo podle naší domněnky tvořit od sloves nedokonavých. V celém textu jsme našli pouze 12 dokonavých slov pro tvorbu imperfekta z celkového počtu 214, což považujeme za zanedbatelné množství. Tímto se potvrdila naše teze, ve které říkáme, že se imperfektum tvořilo od nedokonavých sloves.

Kromě préterita existuje ještě složený minulý čas plusquamperfektum který se skládal z minulého času slovesa být a l-ového participia. Vzhledem k tomu, že stará čeština obsahovala tři minulé časy, předpokládali jsme, že bude pomocné sloveso být v antepreteritu mít tři varianty. V textu jsme našli důkaz toho, že tento složený minulý čas se opravdu mohl tvořit pomocí třech různých minulých časů.

Závěrečnou částí naší práce byla participia s-ová a nt-ová, jinými slovy přechodníky. Předpokládali jsme, že přechodníkové sufixy budou ještě používat starší určování rodů, tzn. maskulinum a neutrum se stejným sufixem, samostatné femininum a plurál (včetně duálu). Tento předpoklad se nám nepodařilo potvrdit ani vyvrátit, neboť jsme se s přechodníkem v neutru nesečkali.

Při analýze přechodníků jsme sledovali dvě základní roviny. První z nich bylo určit, jestli jsou přechodníky ve staré češtině rozlišovány podle vidové příslušnosti stejně, jako tomu je v novodobější češtině. Tzn. přechodník přítomný se tvořil od nedokovaných sloves a přechodník minulý od sloves dokonavých. V druhé rovině jsme analyzovali náležité používání přechodníkových koncovek. Co se týče prvního předpokladu, zjistili jsme, že u *nt-ového* participia je 13 příkladů tvořeno od dokonavých sloves z celkového počtu 143. U *s-ového* participia jsme napočítali 8 tvarů, které byly tvořeny od nedokonavých sloves, z celkového počtu 89. Tato čísla jsou poměrně nízká, proto můžeme říci, že přechodníky byly většinou tvořeny podle vidové příslušnosti.

Při analýze přechodníkových sufixů jsme se u *nt-ového* participia setkali se sedmdesáti příklady, v nichž byla použita koncovka nenáležitě. Šlo především o apokopu koncového *-i* nebo *-e* u feminina a plurálu. Považovali jsme tento tvar za chybný, ale v době vzniku staročeské skladby to byl jev běžný. Pro lepší přehlednost přechodníkových koncovek přikládáme tabulku. Nejčastěji se vyskytuje koncovka *-íc*, která svědčí o vzájemném ovlivňování tvarů napříč rody. Správné staročeské koncovky nejčastěji nacházíme u singuláru mužského rodu. V plurálu se též často vyskytují náležité

staročeské koncovky, zatímco ve femininu je nejčastěji zastoupena koncovka, která je považována za správnou v současné češtině. Z tohoto výčtu můžeme usoudit, že *nt-ové* přechodníky jsou nepravidelné, probíhají v nich různé procesy a vzájemně se ovlivňují. Jejich nestabilita může svědčit o postupném zániku a omezování frekvence použití, které se posléze projevilo jejich zánikem, nebo ustrnutím tvarů s následným přechodem k jinému slovnímu druhu.

U přechodníku minulého neboli participia *s-ového*, nacházíme zakončení podle dobových zvyklostí. Žádná z koncovek nebyla použita nenáležitě. Může to být způsobeno tím, že na koncovky *s-ového* participia nepůsobily hláskoslovné změny jako na participium *nt-ové*.

Když shrneme veškeré poznatky, které vyplynuly z analýzy staročeské skladby Tristram a Izalda, můžeme říci, že Strahovský rukopis je opisem nedochované verze této památky, protože použitý jazyk je archaický a mnoho fonologických a morfologických vývojových změn, které jsme sumarizovali v teoretické části, ještě nebylo zaznamenáno. V textu se tedy nemohly projevit Husovy zásahy do vývoje češtiny, jak jsme na začátku práce předpokládali. Úroveň jazyka odpovídá období konci 14. století, nikoli polovině 15. století.

8 Zdroje

Prameny

[*Gesta Romanorum*]. Ed. Hanzová, Barbora. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, 2006–2018, Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edični/edice/>.

[*O lišce a o čbánu*] Ed. Černá, Alena M. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, 2006–2018, Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/>.

[*Život svatého Václava*] Ed. Šimek, Štěpán. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, 2006–2018, Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/>.

ŠTÍTŇNÝ ze Štítňého, Tomáš: [*štítenský sborník klementinský*]. Ed. Svobodová, Andrea. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, 2006–2018, Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicni/edice/>.

TICHÁ, Zdeňka. *Tristram a Izalda*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1980. 110 s.

Literatura

BALAJKA, Bohuš et al. *Přehledné dějiny literatury. [Díl 1.], Dějiny české a slovenské literatury s přehledem vývojových tendencí světové literatury do první světové války. 2., upr. vyd.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, [1992]. 269 s. ISBN 80-04-25316-4.

CURÍN, František et al. *Vývoj českého jazyka a dialektologie: učebnice pro pedagogické fakulty*. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964. 212 s.

ČECHOVÁ, Marie a kol. *Čeština - řeč a jazyk. 2., přeprac. vyd.* Praha: ISV, 2000. 407 s. Jazykověda. ISBN 80-85866-57-9.

GREPL, Miroslav et al. *Průruční mluvnice češtiny*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1995. 800 s. ISBN 80-7106-134-4.

HRABÁK, Josef et al. *Dějiny české literatury: starší česká literatura. Díl 1.* 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959. 531 s.

HRABÁK, Josef. *Přehled dějin starší české literatury.* 1. vyd. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1977. 158 s.

JELÍNEK, Jaroslav, TĚŠITELOVÁ, Marie a BEČKA, Josef Václav. *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961. 585 s.

KOMÁREK, Miroslav, BLÁHA, Ondřej. *Dějiny českého jazyka.* Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-591-7

KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká. I, Hláskosloví.* Vydání 3. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969. 192 stran.

KOSEK, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I.* 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014. 302s. (v elektronické podobě staženo z: <https://digilib.phil.muni.cz/data/handle/11222.digilib/130625/monography.pdf>)

LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan a BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. 423 s.

LEHÁR, Jan et al. *Česká literatura od počátků k dnešku.* [Praha]: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, [1998]. 1058 s. Česká historie; sv. 4. ISBN 80-7106-308-8.

MACURA, Vladimír a kol. *Slovník světových literárních děl. 2, M-Ž.* 1. vyd. Praha: Odeon, 1988. 459 s

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého.* 2. opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, 1971. 866 s.

MAREŠOVÁ, Hana. *Základy historické mluvnice češtiny: s texty k rozboru.* 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. 129 s. Studijní texty. ISBN 978-80-244-2028-8.

MERHAUT, Luboš a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. 4, S-Ž, dodatky k LČL 1-3, A-Ř. Svazek I, S-T.1. vyd.* Praha: Academia, 2008. 1082 s. ISBN 978-80-200-1572-3.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015. 823 stran. ISBN 978-80-7335-393-3.

ŠLOSAR, Dušan. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Vyd. 3., opr. a dopl. Brno: Host, 2009. ISBN 978-80-7294-311-1.

TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1984. 295 s.

VÁŽNÝ, Václav. *Historická mluvnice česká. II, Tvarosloví. 1. část, Skloňování*. Vydání 2. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1970. 202 stran.

Internetové slovníky

[ESSČ] Ústav pro jazyk český ČSAV. *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. 2006–2018. dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>

[MSS] Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*. [online]. 2008–2018. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>

[NES] KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ Jana a kol.: *CzechEncy – nový encyklopedický slovník češtiny*. [online] 2012–2018, dostupné z: <https://www.czechency.org>

[SSČ] Ústav pro jazyk český ČSAV. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* [online]. 2008–2018. Dostupné z: <http://ssc.ujc.cas.cz/>

[SSJČ] Ústav pro jazyk český ČSAV. *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. 2008–2018. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

[StčS] Ústav pro jazyk český ČSAV. *Staročeský slovník* [online]. 2008–2018. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>

[ŠimekSlov] ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny* [online]. 2007–2008. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>

Kvalifikační práce

KOTRBOVÁ, Jana. *Král, rytíř, panoš a jejich ctnosti podle staročeského románu Tristram a Izalda*. Praha, 2008. nepublikovaná diplomová práce. Univerzita Karlova, Filosofická fakulta. Vedoucí práce Lenka BOBKOVÁ. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/62138>

9 Seznam obrázků a tabulek

Obrázky

Obrázek 1 Strahovský rukopis 1449, úvodní stran.....	17
---	----

Tabulky

Tabulka 1 Spřežkový pravopis.....	15
Tabulka 2 Vývoj českých slovesných tříd a vzorů.....	34
Tabulka 3 Statistika pomocného slovesa být v préteritu.....	58
Tabulka 4 Statistika sufixů nt-ového participia.....	71